

F. CSANAK DÓRA

**EGY DEBRECENI
KERESKEDŐ
NYUGAT-EURÓPÁBAN**

Csanak József úti levelei 1862-ből

BUDAPEST • 1987

**EGY DEBRECENI
KERESKEDŐ
NYUGAT-EURÓPÁBAN**

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Lektorálta: Vörös Károly

ISBN 963 7302 38 7
ISSN 0133—8862

F. CSANAK DÓRA

**EGY DEBRECENI
KERESKEDŐ
NYUGAT-EURÓPÁBAN**

Csanak József úti levelei 1862-ből

BUDAPEST • 1987

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI**

**PUBLICATIONES BIBLIOTHECAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE**

19 (94)

ÚJ SOROZAT

**SOROZATSZERKESZTŐ:
REJTŐ ISTVÁN**

ÚTI LEVELEK

München, 1862. aug. 6.

Folyó hó 3-dikán Bécsből gyorsvonattal elindulván, ma reggelre ide érkezünk. Beszállva a "Négy évszak" című vendéglőbe, — melynek tulajdonosa egy magyarországi, most már magyarul nem tudó ember, — első gondolatunk volt vezetőt fogadni s elköltve a kávé vajaskenyérrel, mint ahogy azt korábbi utamban egyszer már megtanultam, de ismét elfelejtettem, azon feltevással kezdtük meg a körjáratot, hogy itt csak egy napot töltendünk.[1] Azonban mindamellett, hogy már jártam itt valaha, meg kellett keveselnem amit egy nap látni lehetett abból, ami itt megnézést érdemel, s amit — ha már itt vagyunk — meg nem nézni megbocsáthatlan bűn. Ha káros nem lenne anélkül is szegény országunkra nézve, hogy pénzünket idegen földön költjük el, mindenkinek ajánlanom kellene, hogy nézzen szét e világon, s vegye észre: mennyi minden szükséges és alkotható még azon kívül, ami nálunk, különösen a mi széles Debrecen városunkban nem csak megalkotva, de senkinek csak gondolatában sincs, azon egy-két honfitárs pedig, aki a szükségét belátja s az alkotásban közreműködni kész volna, erőtlenségünk és nehézkedésünket látva, hozzáfogni nem mer.

Münchenben mindenfelé egy-egy nyilvános kertre bukkanunk, melyeket magánosak, a városi hatóság és a király egymással vetekedve építenek. Itt nem kell félni, hogy a nyilvános kert eszméje részvéthiány miatt évekig csak a tervezés körére szorítkozzék, hogy a tervezet kivitele elé akadályok gördíttessenek, s hogy az otrombaság nekifeszítse a botot a rácsozatnak, vagy ostornyéllé vágja a csemetéket; itt mindenki örül annak, ami szép, s nemcsak úgy érzi, hogy minden ami körülte szép és jó van, az övé is, hanem a szép és jó előteremtésében hathatósan közre is működik.[2]

Nem tagadhatom el, hogy e város szemlélése közben azon önző vágy lepett el: bárcsak akik itt laknak, magyarok volnának! bárcsak ami itt szobrok, képek, intézetek s egyebekben úton útfélen nagyságot és dicsőséget hirdet, mind magyar

nagyságot és magyar dicsőséget hirdetni! bárcsak azzal, amivel e város dicsekedhetik, mi is dicsekedhetnénk otthon! — Bátran mernék fogadni, hogy a mi nagyjaink nagyobbak voltak, mint ezekéi, már csak azért is, mert egészen a mieink voltak, míg például München, ha már Bajorra nem akad, más német tartományból keres olyat, akinek Bajorország körül valami érdeme lehet, hogy dicsőítse. Bezzeg nem volnánk mi zavarban: hogy kinek emlékét örökítsük meg szobrokban és képekben, csak volna rá pénzünk és kitartásunk és vállalkozóink, akik ha kell 1000, 2000 mázsás szobrokat is öntsenek.[3]

Mindenkitől azt hallom, hogy az amit itt látok, igen kis mérvű ahhoz képest, amit további utamban látni fogok. Annál leverőbb reám nézve, hogy hazámat, de különösen városunkat azzal sem lehet összehasonlítani, amit eddigi utamban láttam! — Maga ez a vendéglő, melyben szállva vagyunk, méltó tárgy a tanulmányozásra, kivált annak, aki vendéglőt akarna felállítani. Igaz, hogy nálunk minden igyekezettel sem lehetne egy Isart teremteni, melynek egy csatornája a vendéglő udvarán folyván keresztül, gépeket hajtson, általok maga magát a negyedik emeletig felvezesse, s kellemes és jótékonyan simuljon a vendéglős akaratahoz, — hihető, hogy Simon úrból is otthon minden erőlködése mellett alig lehetett volna ilyen vendéglős, — de hogy e vendéglő és a mieink közti különbséget mégis sokkal kisebb körre szorítani lehetne, az tagadhatatlan. Simon úrnak alighanem szerencséje, hogy egykor szegény fiú volt, s apja 5 forinttal küldte világra, különben talán nem emelte volna vendéglőjét a jelen magas fokra. Még otthon olvastam, hogy némely keresztutazó drágálja az itteni kiszolgáltatás és szoba díját; de én erre nem mondhatok egyebet, mint hogy az a fény és kényelem, melyben itt a vendégek részesülnek, olcsóbbért alig lenne kiállítható. Csak kell tenni egy kis különbséget azon helyzet közt, melyben itt vagy a debreceni rozszant vendéglőben részesül az ember, még pedig meggondolva, hogy ily különbség mellett is nem sokkal kevesebb az, amit nálunk oly vendéglőben fizetni kell, hol az is megtörtént már, hogy éjjel patkány ment a vendéghez látogatába.

De beszélnem is kellene már az itt látottakról.

Legelől teszem, hogy az itteni 100.000 lakosnak 24 temploma van, egyik nagyszerűbb, mint a másik, mind az építészet, mind a díszítményezés tekintetéből, fal és üvegfestésekkel rakvák, kivéve az egy ref. imaházat, mely itt is egyszerű.

Voltunk a sírkertben, melyet méltán nevezhetek kertnek. Megszámlálhatóan mennyiségű itt az érc- és márványemlék, és díszes halottház. Minden halottat, mihelyt felöltöztették, e házakba hoznak három napra. Épen ott létünk-kor is volt benne, és hoztak különféle korú és állású halottakat, melyek közül csecsemők és öregek virágok és egyébbel oly csinosan fel voltak ruházva, hogy az ember csaknem elfeledte, hogy már nem élnek. Nálunk ez nem így van, mi nem sokat teszünk egymásért sem élet sem halálban. No de nem is igen van mivel.

A síri nyugalom e szentelt helyéről az élet és mozgás színhelyére: a királyi sergyárba mentünk.[4] A nagy udvar tömve volt serfogyasztókkal. Mintha népgyűlés, szép zene hangjai vagy circusi látványra gyülekeztek volna, pedig mindössze is csak az hozta és hozza őket össze, hogy itt a legjobb sert, első kézből és legolcsóbban, kapják. Ember hátán ember, s a nép különböző rétegeinek a legtarkább vegyülete; nem úgy mint nálunk, hol a társadalom félszégei és a politika nyűgei válaszfalat emeltek az osztályok közé, s irigyekké teszi az embereket egymásra. Vegyük csak magát a katonaságot. Itt a katonaság magából a nemzetből való, minden katona az állam építette laktanyákban lakik, — mi csak idegen katonát ismerünk, kit békében úgy, mint háborúban, beszállásolnak a szegény ember egyetlen szobácskájába és szemtanújává teszik a nyomorult család minden mozdulatának, irígyévé minden betett falatjának. — Nem csoda aztán, ha ily körülmények közt saját külföldre vitt honfitársaink után epedünk, s a világ legjobb és legolcsóbb bora sem volna képes minket összehozni, hogy — mint az állam érdeke megkívánná — egyetértők legyünk.[5]

Este 7 órakor itt minden boltot bezárnak, minden üzlettel felhagynak, s azontúl mindenki a magáé igyekszik lenni és sert inni. Mi is közé vettük magunkat egy kertecskébe, több ezerre menő vigadozókkal, hallgattunk katonai zenét, ettünk olcsó vacsorát, (egy adag libapecsenye 18 új kr.) és fizettük a zenészek tányérára a szokásos 2 krt.

Hanem ezt sok egyéb megelőzte. Voltunk például a Bavaria fejében.[6] A Bavária egy Bajorországot jelképező érc szobor, melynek fejében egyszerre nyolc ember kényelmesen ülhet vagy állhat, mert másképen 36 is belefér. Az öntvény 91 öl magas, márvány talapzata mintegy 6 ölnyi. Nagyon meleg volt benne, mely csak a késő évszakokban szokott kihűlni, s nagy kíváncsiság kell hozzá, hogy az ember félútról vissza ne térjen, míg a fenn léleketzvetételre hagyott nyílásokig nem ér. Fel és le szövétnekvilágnál járnak.

Bejártuk a királyi díszépületben levő régi császári termeket, melyek maig is azon nagy fényű és pazar díszítményű állapotban hagytak, amelyben hajdan használatásukkor voltak.[7]

Voltunk az ércöntődében, hol fogalmat szereztünk magunknak arról: mint bánnak a forró elemmel, hogy belőle a művész akaratja szerint emberi vagy más alakú óriás váljék.[8] Láttuk Schwanthaler műteremében, hogy idomítják a durva követ majd megszólamlóvá, olyanná, hogy bírni szeretnők, hogy általa körülvéve lenni óhajtanánk.[9] Itt készült a még élő Lajos bajor király lovag-szobra ércből (épen jelenlétünkben működtek az öntőgödörből kiemelésén), azon mintára, melyben a mi igazságos Mátyás királyunk ércemlékének, az ismeretes rajzok szerint létesülni kellett volna, amint Schwanthaler utódja állítá, azért e mintára, hogy a megfogalmazott szép gondolat kárba ne menjen.[10] A szobrot a művészet és ipar meghonosításáért München város készítette egyedül, kizárva Nürnberg és más bajor városok feajánlott közbenjárását.

A régi és új képtár ezreivel van teleaggatva az új és régi remek olajfestvényeknek. Köztük ráismertem "Szent Pál temploma belsejé"-re, melynek egy

másolata a pesti mostani műtárlaton eredeti gyanánt szerepel, nemkülönben Sz.B. némely másolatainak eredetijeire.[11] Mindent ami itt nevezetes, ezer-félekép sokszorosítanak és terjesztenek. Hogy az üvegfestő intézetben legalább egy üvegképet meg nem szereztem, már most is bánom, szerettem volna megmutatni jó embereinknek, akik ilyen még nem láttak, és látás nélkül képzelni sem tudnak.

A szobortárban sok százával láthatnak görög és római régi szobrokat, és sok szépet az újabb időkben is, melyek idehelyeztetésre érdemeseknek ítéltettek. A gyűjtemény tára tele van nevezetességekkel a régibb és az újabb korból, sok ezerszáma és több millió értékben. Szomorúan gondoltam vissza saját múzeumunkra, melyet a nemzeti lelkesedés temérdek kincssel gyarapított ugyan, de a helyzet folytonos zűllósága és a közreműködés különféle megszorításai közben magához méltó fokra emelni mindaddig képes nem volt! [12]

A mostani bajor király Maximilián magánköltésén épül a városon kívül, kies helyen, egy nagymérvű építészeti remek: a Maximilianeum, azon célból, hogy benne szegénysorsú ifjak a felső tudományokra ingyen oktattassanak.[13] Ná-lunk még annyira sem vagyunk, hogy fiaink legelső lelkiszükségein kellően segítenék; vajjon hol és miben vagy kikben keresendő ennek oka? Nem hiszem, hogy sokan készen lenni gondolnak a felettel, hanem kénytelen lennék visszafelélni, hogy látván miszerint "nincsen senkiben mit bízni", magunk vagyunk első helyen a mulasztók. Ez épülettel szemben az Izár folyó egy csatornáján túl van a nagyszerű faraktár. Ki hinné, hogy ilyan prosai dolgon is van valami látható? mindamellett, miután nagynehezen rá hagytam magamat venni, hogy oda is elmenjek, bátran ajánlhatom megnézését bárkinek; hogy lássa mikép kell folyóvizet akaratainkhoz képest rendes szolgáltatattételre idomítani. E faraktárba az evégre nagy leleményességgel idomított Isar folyó csatornái, évenként ezer meg ezer öl fát szolgáltatnak be a királyi erdőkből, s csak bámulva lehet szemlélni: mint hódol a hatalmas elem az emberi ész kiszámításainak, s mint alakul a folyam medre oly géppé, mely a társadalmi szükségletek fedezését s az emberi kéz munkáját megkönnyítse. Azon kérdésemre: mennyi fa veszhet el szállítás alatt, míg rendeltetése helyére érkezik? azon választ nyertem, hogy majd semmi, — s megértettem, mert hiszen ezek az emberek szeretik a királyukat, következőképp nem nyúlnak a fájához.[14]

A város tövében 3 órányi területben fekszik a királyi kert, meg kell elégednem elején, a mesterséges vízesés, s a városi szökőkutakat vízzel ellátó vízgép körüli sétával, mely alatt eszembe jutott a mi nagygyórnk, melyet Isten kezünkbe adott, hogy milyen most és mivé lehetne, ha segíthetnénk rajta.

Folyvást előttem lebeg a debreceni emlékkert ügye is; sok gondot fordítok a rácsozat különböző alakjainak tanulmányozására s félek, hogy a kivitel-nél ide találunk szorulni, mert itt ugyancsak értenek ahhoz: hogy kell valamit célszerűen és jutányosan előállítani. Itt egész gyár van csupán kertrácsozatok minden fajának kovácsolt vasból előállítására. — Megtehetné ugyan ezt a munkát

Balázs úr is, ha nem sajnálná megnézni és megtanulni: hogy kell dolgozni szaporán, könnyen és jól.[15]

Stuttgard, 1862. aug. 8.

Érdekes jelenetem volt, mikor a vonat — melyen 8 honfitársammal együtt ide utaztam — Augsburgnál néhány percre megállott. Az újságáruló ugyancsak kötötte rám az Allgemeinet, s midőn kínálgatására határozottan azt feleltem, hogy nem kell, mert rossz, — egy a heilbronni egyetemre utazó ifjú hangosan felkacagott. Ruházatunkból kétségkívül kiismerte nemzetiségünket s a kacagásból ítélve tudnia kellett: hogy állunk az Allgemeinetel.[16] — Egy másik német kötődve kérdé tőlem az uton: hogy végre is csak bemegyünk a Reichstagba? — "Igenis" — feleltem én, — "a Reichstagba bemegyünk, de a Reichsratba nem; mert a kettő közt nagy ám a különbség"... mire a társaság részint nagyot bámult, részint jóízűt nevetett.[17]

A német sógorok mindig politizálnak, Hangosan állítják, hogy Olaszország végre is a régi állapotára megy vissza. Vagy kettő tőlem kérdezte: mit csinál Garibaldi? s úgy látszott: azt hiszik, hogy nekünk minden mozzanatáról tudomásunk van.[18]

Stuttgardba épen ebédre érkeztünk; pompás hosszú ebédre, mint az már erre mindenütt szokás, melyen az ember kénye szerint válogathat, anélkül, hogy az éhen maradástól kellene félnie. Az étkezés nem olcsó, de nem is drágább, mint Debrecenben; a bornak ugyan megkérik az árát, de legalább nem tesznek az ember elé hordószagút, mint azt a mi nagyverdönkön W. ur nem restelli.

A királyi palotával épen szemben eső lakásunk ablakaiból, az előttünk levő pompás teren és szökőkútjain magunkat gyönyörködve, vezető fogadtunk, hogy vele a királyi épületet bejárjuk. Ezen épület nincs ugyan oly gazdag, mint a müncheni, de azért méltó a megnézésre. Itt is úgy, mint Münchenben, régen múlt dolgokra teszik az embert képek, szobrok és egyéb jelvényekkel figyelmessé; — az igaz, hogy nem ingyen, mert minden lépten nyomon borra való dukál, melyet hiába sajnálnánk, mert különben a megtekintés és meg nem tekintés közt kellene választanunk. Szakállas Eberhard a württembergi király ős előde és Schiller nagy ércszobrainak és a mostani királynak "szívjóságáért" halála után állítandó szobor talapzataul szánt obelisk mellett elmenve, itt is felkerestem a kertrácsozat készítőit.[19] Azonban meg kelle győződnöm, hogy kertrácsozatunk innen már többbe kerülne, részint a távolság, részint a magas helyi árak miatt. Általában azt tapasztalom, hogy itt a rácsozatokat leginkább kovácsolt vasból csinálják; bizonyos, hogy így is olcsóbbá kerül mint nálunk, nem az anyag miatt, mert az nem volna drága, hanem részint mert embereink lassan haladnak, részint mert a hibás munkafelosztás következté-

ben elvesztett időt is megfizettetik. Nálunk akármilyen kezd az ember, minden sokba kerül, különösen azt, ami új, s azt akinél pénzt sejtene, roppantul megfizettetik, s ez így lesz mindaddig, míg egyrészt az értelmes iparosok nálunk el nem szaporodnak, másrészt a rendkívüli megrendelések mindennapiakká nem válnak.

Azt hittük, hogy München látása után Stuttgart nem fog érdekelni. Az igaz, hogy nincs is itt annyi nagyszerű, mint Münchenben, de ez ódon épületek s szépen kiépített házsorok mindenesetre figyelmet érdemelnek, s ha a müncheni királyi kerten keresztül folytatban az Isar mesterséges vízesésben gyönyörködött, itt meg gyönyörű tavak vannak hattyúkkal és vadrucákkal, narancsfákkal és szobrokkal körülvéve, végre a mi legjobban gyönyörködött, itt a gyepágyak füve oly tiszta, oly eleven, oly zöld, hogy az ember itt tudja meg igazán, mi az a pázsit. Ha azt mondom, hogy e kert nem nagy, azért ne gondolj csak egy pár holdnyi kiterjedést, mert jóval nagyobb, semhogy kimért időnk megengedte volna azt egészen bejárnunk.

Majd megfelledezem a nagy tó közepéből toronymagasságyra kiszökellő vízről... oh mily szép e milliárd cseppekké zúzódtott víz lehullása!

Az angol kertből utunk az "angol kert" című vendéglőbe vitt. Ennek fedélzetére alkalmazott messzelátóból bámultuk a város és vidéke szépségét. Aztán a vendéglős szívességet viszonzni kívánva, nála vacsoráltunk, meglehetősen sokaságú sörivő férfiak, nők és gyermekek közt, kik közül látszott, hogy sokan szerették volna kitudni: mik és honnan valók vagyunk, azonban ezúttal, ha nem csalódom, bizonytalanságban maradtak. Ti azt gondoljátok, hogy ha külföldön valaki rátok néz, mindjárt tudja: mely országiak vagytok. Én mást tapasztaltam; de hogy is ismerhetnének ránk, mikor alig egy-két éve, hogy a magunk ruháját viseljük! [20]

Wiesbaden, 1862. aug. 9.

Tegnap Frankfurtban értelmes vezetőre tettünk szert, ki legelőbb is egy magános által alapított műgyűjteménybe vitt. A gyűjtemény nem nagy, de annál kielégítőbb, általános hatása nem bódító, de ami benne van, az aztán mind érdemes a megnézésre. Csak e kis képtár áttanulmányozása is képes volna az embert műértővé tenni, ha nem egészen is, de a nagyjából bizonyosan. Legelőbb nem járna úgy az ember, mint én jártam, midőn egy éjfél holdvilágban ragyogó vidéket többre becsültem egy elhagyott templom körüli jelenetnél, holott az első csak 4000, míg a másik 20.000 frtra van becsülve.

Gutenberg és két segéde, Góthe ércemléke, ugyanennek szülőháza és azon ház mellett elmenőben, melyben Luther lakott, s melynek ablakaiból predikált, bementünk a tűzsér csarnokba. [21] Ennek lármája hasonló a bécsiéhez. Irtózatoss moraj uralkodik benne, s minthogy Majna melletti Frankfurt pénzhatalma

messze földre kihat, az a sok beszéd, alku, kézfelcsapás, nagy láрма nem esett hiába. Egymást éri itt a bankár, s a bankárvilág középpontját képező Rotschild családból is itt lakik két testvér, kikre midőn mint aféle nevezetességre vezetők figyelmeztetett, láttuk, hogy ők is figyelmeztették egymást reánk, s egy ideig farkasszemet néztünk velük. Eszembe jutott, hogy nálunk ez emberekről csak kicsinylőleg, sőt gúnyolva emlékeznek, pedig nézetem szerint igaztalanul, mert ezek már csak azért is derék emberek, hogy báró létökre nem szégyenlik bankárok lenni, vagy hogy bankár létökre elég jók báróknak: különösen megnyerték tetszésemet, midőn a város melletti nyári lakuk kertjébe bejutva, a mintegy 20 kertész által akkor is egyengetett alkotványokon gyönyörködhettem.[22] Mutatták Reinach bankárt is, kinek neje 1848-ban zsidó létére legelői és legelszántabban védelmezte a forradalmi torlaszokat.[23] Egy ifjú pedig örömkre magyarul szólított meg; hazánkfia volt, ki Frankfurtban a pénzviszonyokat s a bankárságot tanulmányozza. Itt általában mindenkitől szívességet és előzékenységet, sőt kitüntetést tapasztalunk, például egy zsidó, ki csak néhány szót tudott magyarul, minden áron magyarul igyekezett kifejezni örömét a velünk való találkozáson.

Elvittek a még rómaiak által épített városházba is. Ott mutogatják a császárválasztási roppant teremben valamennyi német császár képeit és egyéb nevezetességeket. Voltunk a Pál templomában (9.kép), hol a németországi követek 1848-ban gyűléseiket tartották; mely gyűlések határozatainak a jó isten tudja mikor lesz láttatja. A székesegyház 4-500 éves kőfaragványok, részint oltárcsoportozatok, részint egyes nagy emberek emlékei díszítik; különösen figyelmeztettek egy képre, mely azon Dürer Albert műve, kiről biztosabban tudnók, hogy magyar volt, ha munkásságának terét itthon találhatta volna. Itt látható azon szék is, melybe a sok német császár megkoronáztatása alatt ült, s melybe legalább egy-két percre játszi képzelgés kedvéért én is beleültem.[24]

Tovább menve a Majnára néző szép tartozó házsor és a Majnán keresztül a Frankfurthoz Saxenhausenbe vezető híd mellett, láttuk azt a nagyszerű kórházat, melyben minden idegen díj nélkül gyógyítást és ápolást nyer. Megnéztük a zsidó városrészt, s ebben a Rotschildek ősi házát, melyben az öreg Jakob becsületessége e család világra szóló hatalmát megalapította; a ház alig lesz örök emlékezetül feltartható, mert fából épült, máris korhadozik és hasonló társaival együtt a többi ifjan viruló városrész szembeszökő ellentétét képezi. — Megmutattatók magunknak azon óriási sátort, melyben lövészünnepély örve alatt Németország szabadelvűjei közelebb temérdek számban összegyűlvén eszmét cseréltek, s a Rotschildek által e célra ingyen átengedett rét zöldét, talán hiába, ugyancsak le is tapodták. — A "Bethmann testvérek" bankárház nevezetesség gyűjteményében a többi szobrokon kívül külön helyiségben mutogatják Danecker szobrász művét: Ariadnét a nőoroslán hátán; elragadó ez. E szobrot a Bethmannek ősei 1814-ben azért, mert háborgós volt a világ, 20.000 frtért ejtették meg; most kéri angolok 200.000 frtért és a tulajdonosok rá se

hallgatnak. A szobor körülbelől életnagyságú. Gépezeten forgatják az ember előtt, s majdnem hihetetlen, hogy élettelen hideg kő. Látásától is nehéz megválni, nem hogy bírásától nehéz ne volna.[25] Egy ősrégi kapu vitorláján láttuk a 9-es számban azon 9 lyukat, melyet egy halálraítélt azon feltét alatt lőtt bele, hogy ha a célt egyszer sem téveszti, életben hagyatik, és megszabadult. — Az állatkertben a sok bagoly, kis és nagy madár, teve, párdúc, oroszlán stb. közt egy erdélyi hazánk szülötte barna medve kért tőlünk, talán szabadságot? — nem, — meg van állapotával elégedve, — beérte volna valamely morzsalékkal is.

Frankfurti létünket ezután járkálással, a nyári lakok virágai, fái és fűvei szépségében való gyönyörködéssel, s a nyári lakok sokaságának szemlélgetésével töltve, onnan Mainz mellett tegnap késő este ide érkeztünk, megfürödtünk s lefeküdtünk.

Földi édenben ébredtünk fel. Nagy dolgokat mondanék neked, ha azt amit érzek, kifejezni tudnám. Mivé lesz az istenadta föld, ha ott hol sok igyekező ember van együtt, ezek művei összhangzatba, vagy ha úgy tetszik ellentétbe hozatnak amazával! Láttam ismét kerteket, sétányokat, tavakat, szökőkutakat, hattyút, vadrucát, aranyos négytornyú kápolnát, abból rózsaszínű üvegen keresztül rózsaszínben a világot; magas hegyoldalban szedtem érett szedret, melyért nem kellett külön fizetni. — Voltam barlangban is, de minőben! Ki van ám ez festve, fejedelmi pompával kicsarnokozva, kiszobrozva, meg kioszlopozva, s több ágai közül az egyikben a világ minden ösmert nemzetei nyelven járatott hírlapokat olvassák (a magyar nem tartozik az ösmertek közé), a másikonban táncolnak, koncerteznek, mulatnak, a harmadikban birbicseznek, a negyedikben makaóznak. — E játékbartlangot kétszer néztük meg. A birbicstől nem tudtunk egyebet kitanulni, mint hogy rajta hol nyernek, hol vesztenek. A makaó forma már érthetőbb volt.[26] Világosabb is volt a pénzösszeg nagysága; több százezer frank és tallér, arany, ezüst és papírpénzben. Jól kivethető volt az is: mikor nyert és mikor veszített az az úr, ki 8000 frankonkint (mintegy 4000 frt o.é.) rakosgatta a blattot. Nincs itt moraj, mint a frankfurti börzén, minden a legnagyobb csöndességben megy, kétszer találtam utitársaimhoz szólni, mindkétszer nagy szemeket vetett reám egy azok közül, kik itt a sorsot kezelik. — A játékosok közt temérdek az asszony; a pénzsomj ezekkel e részben is levetkezteti a nőiséget. Nehányat vizsgáltam: vajjon nem restelli-e, amit tesz, és úgy tapasztaltam, hogy szemérmetlensége csak tettetés. — Ez az egész látmány fölületesen véve elrepülne az ember elől, de róla gondolkozva irózatos. — Az egészben azon egy szépet találtam, hogy helybelieknek meg van tiltva a játékban való részvét.

Szűkre szabott időm miatt sokat hallgatással kell mellőznöm, ami említésre méltó, s csupán azt jegyezhetem fel, ami képzeletemre a legélénkebb behatást gyakorolja.

Reggel indultunk a Rajnán Köln felé.

Köln, 1862. aug. 11.

Tegnapelőtti levelemnek a postára feladása után használtam az estét, hogy lássam sűrű légszesz lángfényében[27] is a wiesbadeni fürdő díszes bazarokkal szegélyezett főterén mindig zajló szökőkutak és az egyes virágágyak pompáját, a rózsatelepeket, melyekkel oly igen szépen ki van az idekerülő, többnyire szerencsevadász fürdővendégek útja egyengetve; délelőtt pedig felszedtük a sátorfát, és bérkocsin – Debrecenből eljövetelem óta először egyében, mint vasúton, haladtunk Bibrichbe, egy ugynevezett faluba, hol a rajnai gőzösöknek állomása van.[28] De minő úton! Most láttam életemben először ilyen utat, amelyre igazán el lehessen mondani, hogy csinált út. Valóságos építmény vízlevezető csövekkel, tiszta és szép, szélei kirakvák, mint a hidaknál szokás, de nálunk nem mindenik, mert ott ugyan még most is nem egy olyanra bukkanunk, amelyen csak ez nem töri nyakát, akit a jó isten oltalmaz.

Beszállottunk a gőzhajóba.

Alig mernék már a Rajna vidékéről írni, miután még eddig mindent csak dicsértem, ha nem tudnám, hogy tudod, milyen válogatós vagyok. Különben is én a Rajna vidékét Mainztól Kölnig dicsérve, csak azt teszem, amit az egész világ tesz. – Mint van mindkét part beültetve, holott e partokat különféle szépségekkel már maga a természet is megáldotta, mint adják a partrészek tulajdonosai és lakói a sok százados és új építészeti remekeket, romokat és kéjlakokat kézről kézre, mintha az emberek itt csak azért élnének, hogy az utast gyönyörködtessék, – mint váltogatják egymást erdők és ligetek, kertek és bokrozatok, s az emberi kéz és a természet ezerféle alkotványai, – azt látnia kell annak, aki róla fogalmat akar szerezni.

Volt ugyan kezemben a rajnavidékek egy rajzsorozata, de ennek csak akkor tudtam hasznát venni, midőn egy utazó asszonyság tétovázásaimat látva megszólított és a tájékoztatásban segített.[28/a] A déltől estig tartott utazás alatt többször szóba ereszkedtem a derék asszonysággal. A többi közt egyszer ezt mondtam neki: Asszonyom! az ember csak akkor tudja a németeket igazán becsülni, ha közéjük jó, s műveikkel és szíveik jóságával megismerkedik. – "Hogyan?" – kérdezé – "hát önök nem szeretik a németet?" – "Mi – felelém – sok némettel jövünk honn érintkezésbe, de azok nem az igaziak." – Később megjegyzém, hogy kisleány a minékhez hasonló magyar kalapot visel. – "Hát magyar kalap az, melyet önök viselnek?" – kérdezte. – "Igenis, mégpedig kanászkalap," felelém a megmagyaráztam neki a kanász szó értelmét. – "Én azt gondoltam" – viszonzá az asszonyság, – "hogy a fiamé garibaldi-kalap." – A hajón, de azóta is tapasztaltam, hogy magyar kalapjainkat külföldön garibaldi-kalapoknak tartják. Nem tudom: ki hibája?

Tegnap estére értünk ide s minthogy még volt egy kis idő a lefekvésig, rövid sétára határoztuk magunkat. A Rajna partjára igyekeztünk, arrafelé, honnan a társaskocsi minket a vendéglőbe hozott, azonban egyszer csak azon

vettük észre, hogy erődítéseken keresztülhatolva a város tuloldalán vagyunk! Sebj! mert a véletlen jól pótolta a tervszerűt. Egy nagy épületbe, hol szokott-nál vígabbaknak látszottak az emberek, bementünk s példájokat követve sonkát meg sajtot ettünk és sört ittunk. Csak abban nem követhettük őket, hogy azon furcsálkodásokon, melyekkel oly igen elégedettek voltak, mi is kedvünket találtuk volna. Azáltal hogy bementünk, aligha a vendéglősnek több sere nem fogyott el, tovább maradtak a vendégek, mert mind tudni vágyott, hogy kik vagyunk. Efeletti örömében a vendéglős, amint magát kifejezte, vendégei tiszteletére két pipaformából görögtüzet égetett.

Ma délig Köln városát jártuk be.

Amsterdam, 1862. aug. 12.

Köln tele van rémséges, csodás és mesés dolgok régi időkől fennmaradt megörökítésével. Egy magas ház legfelső emeletébe éjfélkor feljáró és az ablakból most is kinéző fehér ló, — a Gürzenichet Köln városának örökbe hagyott zsidónő, — a papi rémuralom korában a jezsuiták által ebédre hívott, de megjelentekor éhes oroszlánok közé buktatott s ezeket legyőzött polgármester, s hasonlók históriája hosszabbak, hogysem a velők való rettegtetéshez hozzáfoghatnék.[29] Ezüstbe foglalt és anélkül hagyott koponyák ezrei és nagy mennyiségű csontok, melyeket a szt. Orsolya templom falüregei meg a kincskamra állványai kegyetlenül berakva és felhalmozva tartogatnak, állítólag azon 11.000 apácaszűzről maradt emlékek, kiket Attila Rómába zárandoklásuk közben itt tájon legyilkoltatott. — Hogy ezen csontokat nem hagyják por és hamuvá lenni? Hiszen megbűnhődött már Attila elég sok íziglen.[30]

Köln legnagyobb nevezetessége a főegyház. Erősen rajta vannak, hogy 600 év előtt megkezdett tornyai, a porosz király pártfogása alatt, a már csaknem feledésbe ment, de szerencsésen ismét feltalált eredeti terv szerinti dísszel és magasságban felépülhessenek. Az pedig nem könnyű, mert a falak minden egyes kődarabjának egy-egy szoborrá vagy más díszalakká kell válni, mielőtt beillesztetnék, úgy hogy sok szegény eklézsia egész temploma nem ér annyit, mint ezen óriás egy-egy falköve. Benn a templomban termérdek a műkincs, kivált zár alatt, itt-ott csikorogva nyíló vasajtók megett, melyek csak külön és busás díj mellett nyílnak meg. Felnyitításukra azonban már csak azért is érdemes vállalkozni, hogy meglássuk: mennyi minden van a világon, aminek nagyobb az értéke, mint 40.000 köblös jó földé, mely előtt pedig tisztelettel szoktunk meghajolni. Ott van például rejtekben egy szekrény vert ezüsből, 1162-diki készítmény, a három szent király csontjaival, s ezeket nem is számítva 3 millió tallért érő drágakőkirakványaival; két oltárszekrény ajtainak belső lapjai pedig, melyekre Stefani a zárdaszűzek életéből festett jeleneteket olajba, megfigezhetetleneknek tartanak.[31]

Van Kölnben a fentebbiek mellett mai világi tárgy is elég, de azoktól nem bírok egyebet feljegyezni, mint hogy láttam egy diorámát, melyben meglehetősen megközelítik a Vezuv kitörésének, s a zivatarnak hű ábrázolását, meglátogattam a békebírósi hivatalt, nem a magam bajában, hanem csak hogy az itteni eljárásról fogalmat szerezzek magamnak. Egymást éri itt a tóduló sokaság, mert mindenütt sok az olyan ember, aki egymással megegyezni nem tud, és inkább hatannyit érő ideig ácsorog, hogysem öt garasos ügyében ne a békebírósi által mondasson magának ítéletet. Meg kell említenem a kölni vizet, melynek híre a világra szól, s itt legalább 30 olyan gyártója van, kiknek mindenike egyedül magát kívánja Johann Maria Farina egyenes utódjának tartatni. Egynek a boltjában, — vezetőnk nagyon bizonyozott ennek valódi utódsága felett, — vettem egy üveggel, mert amint mondá: nagyon jó a tengeri betegség ellen és a ruhából pecsétet tisztítani. Kedvéért elhittem.[32]

Azon kell lennem, hogy leveleim hosszabbak ne legyenek, mint utazásom, különben tollammal el nem érem magamat.

Nagyszerű vashídon, melynek nagyobbik fele kocsi és gyalogjáratra van alkalmazva, robogó vasútvonat hozott a Rajnán keresztül a Kölnnel átellenes Deuszra, s onnan errébb-errébb Németalföld határaitra.[33]

Ezt a földet talán régóta viz borítaná, ha ki nem töltéseztek és csatornázták volna; így azonban megmentve a használhatóságnak, szépségben csak azok szemei előtt nem vetekedik egyéb vidékekkel, kik a magok hegyeit-völgyeit megszokták, kik közé azonban én nem tartozom. — Itt az egész belátható tér oly síma, mint egy bársony takaró, melyen vízárkocskák ezüst szalagokként vonulnak keresztül kasul, s nem győztem fejemet eléggé törni azon sikerült kiszámításon, mely szerint sehol a kellő vízmennyiség nem hiányzik, mégis sehol annyi nincs, hogy az árkokba ne férne. Kérdezéseimre azon válasszal elégitettek ki, hogy a kellő arányt a szivattyúzási rendszer tartja fenn. — Az sem árt legkevésbé is ezen vidék zöldének, hogy rajta megszámlálhatatlan mennyiségű jól tartott barom legel, melyek sajtja és vajából évenként több millió értékű visznek ki Angliába. Általában a tejgazdászat itt jutalmazóbb, mint a nem is igen gyakorolt szántás vetés. — Az otthon sokszor emlegetett szélmalomok ugyancsak mutogatják magokat néhol 30-40-ével is egymás hosszában. — A falvak házai emeletesek, s mint a városiak tarkák, színesek; mindeniknek környéke tiszta, nyájas, kerteskékkel övedzett.

Nagy várakozással voltam Amsterdamra nézve, mert mindig hallottam kiterjedt kereskedése és nagyszerű hajózásáról. Feltaláltam mindkettőt, s ezenfelül még olyanokat is, amikről eddig fogalmam nem volt. Míg azon vendéglőbe értünk, honnan e sorokat írom, a városban magában több, az utcákon folyó csatorna hídjain hoztak keresztül; ami onnan van, mert e mocsásra épített város, külsőleg és belsőleg összeköttetésben áll az északi tenger egy karjával az Y-el. — Az eredetileg lehető legkedvezőtlenebb viszonyok lettek itt az emberi észnek rabszolgáivá, és szolgálnak most ennek a lehető legkülönbben. — Az egész város

karókra van építve, némelyik utcának közepe, némelyik pedig egészen víz. Magas lakásunk hátsó s az átelleni házak innenső falait víz mossa azon utcák pedig, melyeken kétfelől a víz színéig 5-6 ölnyi téglákkal kirakott tér van; a felső alá száguldozó hajók rakhelyei és sértetlenül álló fákkal díszeskednek, míg az egészen száraz kis számú utcák, az apró üzlet pompájával szolgálnak; kivált este, midőn a dúsán és nagy ízléssel felszerelt boltok pazar fényű kivilágítása az egész várost mozgásba hozza, mert itt — eltérőleg azon helyektől, hol eddig megfordultam — este kezdődik az, amit életnek hívnak és éjfélig tart. — Én azonban már ennek is utána vagyok.

Van itt minden, amit az ipar és a kereskedésből önként következő gazdagság adhat, nem azt a kereskedést értem, amely szerint csak egymáson élődünk, hanem a kiviteli kereskedést. És e gazdagság itt nem megvetendő, mert az egész világ adózik az ily népnek, amely vitorlás és gőzhajóit, a kereskedelem kincsesbányáit annyira felszaporította, amennyire azokból következtetni lehet, melyek éppen most az itteni kikötőkben veszteglenek. Vannak szép templomok, az úgynevezett nagytemplomban 40 év alatt faragott s 1649-ben bevégzett cathedra; [34] zoológiai kert, nagyobb a frankfurtinál, ebben láttam legelőször nílusi lovat; van gazdag képtár, nagyszerű börze, melyeket bejártam ugyan, de leírásukról időrövidség miatt lemondani kénytelen vagyok. Csak a város házáról emlékezem meg, melynek nagyszerűségét eléggé bizonyítja az, hogy 13.659 pilotára van építve, és 30 millióba került. Magas tornyába ép akkor érkezünk, midőn az 1634-ben készült harangjáték 34 kisebb-nagyobb harangjával, az ő félóránként köteles zenéjét elkalapálta. [35]

A beépíthető telek itteni becsességét mutatja azon körülmény, hogy ezelőtt a házépítetők, amily arányban felfelé vitték, azon arányban kiebb is terjesztették épületeiket, úgy hogy ha e modort általánossága miatt meg nem szoknánk s amellett a házak majdnem mind örökké újaknak látszanának, attól kellene félnünk, hogy ráncdőlnek. Újabb időkben ezen építési módnak gát vettetett.

Az utcákon házalók szörnyű lármával kínálják, amijök van, s munkába kerül egy-egy gyufás vagy cocusszapannos fiútól megszabadulni.

Ugy látszik, hogy a hollandiaknál legnagyobb tisztelet tárgy egy-egy tenger-nagy, ezek emlékét örökítik meg kőben és érchen; de mégis egyik sem fordul meg annyiszor és annyféle alakban, mint Van Speik ifjú tengerészhadnagy, ki 1831-ben inkább hajóját magával s egész személyzetével együtt légbe röpítette, hogysen a haza becsülete ellen vétsen és magát megadja. [36]

A fizetésért készen álló ladikok egyikén, a kikötőbe is bevezettették magukat, különösen, hogy egy hadihajó belsejével megismerkedjünk. Az "Ajax" nevű fregattba a kötélhágcsón felmászván, a soros hajóapród mindent megmuto-gatott. A nagy rend és tisztaságon kívül, melynek reám legerősebb behatása volt, azt találtuk, hogy nincs ember, akinek itt becsültetése ne volna, mindeniknek külön-külön megvan, amire szüksége lehet, s asztalaikról egyéb könyvek közt a biblia sem hiányzik. — E nép valóban tengerésznek született; még a gyermekek is mindenütt vízre bocsátott papírhajóval játszanak.

Azt is láttam itt, máshol is, hogy nem mind építészeti remek az, amelyet mint régiséget tiszteletben tartanak, meghagyják, sőt fenntartják némelyiket sajátságáért, másikat tárgyaért, a többit más okból. Egy egész sor van itt dísztelen ódonságból, melynek semmi más nevezetessége, mint hogy régi, s tiltva van újítani annál inkább, hogy leromboltassék. A mindenütt nyilvánvaló vállalkozási szellem nem zárja ki magából a kegyeletet. Azalatt mi otthon elhatározzuk, hogy legrégibb egyetlen épületünket, a kistemplomot (7.kép) szét-hányatjuk, hogy azáltal magunkat kényszerítsük, mintha különben akadályozva volnánk általa, hogy szívünk szerinti méltóbb házat emeljünk az Úrnak.[37]

A hadháziakat pedig épenséggel sajnálnom kell, hogy lőréses kerítetű különféle régi időbeli építésű templomukon (8.kép) semmi szépet nem találnak és azt lakházzá "átszépíteni" készülnek.[38]

Rotterdam, 1862. aug. 14.

Tegnap d. e. 10 órakor a vasútra ülven, déltájban Haagba érkeztünk. — Könnyebbség és időnyerés végett podgyászaikat magunkhoz sem véve, hanem a vasuti kapus gondjaira bízva, rövid ebéd után egy vezetővel gyalog indultunk be a hollandi király e székvárosába. Megnéztük a királyi palotában levő muzeumot és képtárt, s a Buschba kikocsikázván, a király nyári lakát.[39] Mind újabb nagyszerűség. — A Buschból gazdag lakosok szám nélküli nyaralói, bámulatra méltó fák, virágok, rácsozatok és csatornák közt, és egy juharfa erdőn keresztül, téglauton továbbhaladva, nemsokára Scheweningenben voltunk.[40] — Ah mily szép falu ez! tiszta és csinos, felvirágzott, felkertezett; mintha itt minden ember szokott foglalkozásán kívül egyúttal kertész, építész és művész volna; és mily szép lehet ezen egész ország, melynek falvai és városai mind ilyenek!

A fürdőépületnél a továbbmehetést fizetéssel kellett megváltani. Nem tudtam: a fürdőépület, vagy valamely benne levő nevezetesség, vagy pedig valamely szép kert megnézéséért kellett-e fizetnem? Csak akkor jöttem tisztába, midőn egy e célra készített magas járdáról egyszerre a tenger tárult fel előttünk. Ezért kellett tehát fizetni. Kimondhatatlan meglepő látvány! Épen dagály volt. A megmérhetlen víztömeg lábainknál fehér gyöngyökbe töredezett a nedves porondon és apró csigákon, míg a láthatár legtávolán sötétkék színben olvadt össze a mennyboltozattal. A kiszélesített Hortobágyot e "tenger föld"-et képzeltem magam előtt látni, melynek egyes kútgémeire a vizen úszkáló hajók árbócai emlékeztettek, hajh! azon utógondolattal, hogy míg ezek a nemzeti haladást és gazdagságot, azok a társadalom primitív szükségait jelképezik, s míg ezek a nemzet tagjainak elszaporodásától származható anyagi szükségén segítenek, azok magánosan s nemzeti lassúsággal szomorkodnak egy "megfogyott" nemzet földjén.[41] Roppant, leírhatatlan azon hatás, melyet a tenger látása

a kebelre gyakorol s alig tud a szem e csaknem egészen tárgyaltan nagyszerűségtől megválni. A magasztostól a kisszerűig azonban csak egy lépés van, s néhány pillanat múlva gyermekes kedvem tölt abban, hogy a tenger szélein futkosva, lábaimat a minduntalan előloccsanó habok által csapkodtassam, s a ki és behúzódnó víz által partramosott csigahéjakból szedegessek, melyeket mint magam által szedetteket haza is viszek.

Scheweningenből a vasúthoz visszatérőben Haag utcáit nézegettük fel; a külvárosoknál elkerestem, hogy hol látnék szegénységet, de sehol sem találtam, a legszélsőbb házak is legalább emeletesek, és ablakaikba alkalmazott állványokon szebbnél szebb virágokkal díszlenek.

Haagból Rotterdamba egy óráig tartott vasutazással érkeztünk, mely alatt ismét elbámultuk a vízzel mindenfelől átmetszett mezőségeket, ezeken legőit a tarka-barka tehenek és juhoknak, és százait a szélmalmoknak. És ez az egész vidék többnyire a tenger kiöntései által okozott posványokon, emberi szorgalom által épült! — Érdekes elnézni, mily gyorsan dolgozik a hollandi, hogy csomagolja a heringet, hogy fonja a kosarat, s hogy süti a tésztát, mintha attól félne, hogy mindjárt vége lesz a világnak.

Haagot is metszi néhány csatorna, de nagyobb hajók alá ezeket nem igen használják; de a csatornázat Rotterdamban még nagyobbzerű, mint az amsterdami. Itt már nemcsak apró élelmi, hanem a legnagyobb gőzösök is bejutnak a város belsejébe.

Óhajtanám leírni a hatást, melyet az épen szállásunk előtti vizen emelkedő árbócerdő reám tett, de az idő szűk volta miatt erről ismét le kell mondanom. Csak azt említem meg, hogy ez a város, ez az egész ország felette gazdag és roppant kereskedelemmel bír.

Tegnap délután épen a több napig tartó kirmessre (búcsú) értünk ide. E szorgalmas nép eléggé helyesen be tudja osztani idejét, és kedélyét, hogy a bohóskodásokban is részt vehessen. Hogy elmulattak a ringlispielen! mennyi gyermek, mily tolongás, bámulás, sütés-főzés! mily bohóság!

A vonatot elég szerencsésen választottuk, mert általa Amsterdam, Haag és Rotterdamban újabb újabb változatok, szépségek és nagyságok élvezéséhez jutottunk.

London, 1962. aug. 15.

Nagyon jól ütött ki, hogy sorsunkat azzal, hogy rövidebb tengeri utat válasszunk, nem igyekeznénk kikérülni, hanem Rotterdamból egyenesen ide vettük utunkat a tengeren, melyen töltött időnk borult volt ugyan, de különben annyira kedvező, hogy tartamát csaknem megkeveseltem. Felette érdekelt azon állapotban lennem, melyben az ember nem lát egyebet, mint eget és vizet s legfőlebb még közelben, majd távolban feltűnő egy-egy hajót. Megkérdeztem ér-

zésimet látmányinknál nappal és holdvilágnál; csak azt, melyet a felkelő nap nyújtott, nem élvezhettem, mert virradatkor az ég felleges volt. Várakozásunkban a tengeri betegséget illetőleg kellemesen csalódtunk, mert azt sem a mi szűkebb társaságunk, sem a velünk utazottak közül egyik is meg nem kapta, mit aligha azon körülménynek nem köszönhetünk, hogy roppant nagy hajónk, a "Waterloo" több ezer mázsával terhelve, nem igen hagyta magát hányattatni, de különben is a tenger — bár volt egy kis szél, — nem igen zajlott. Gyönyörű szép haragos zöld az északi tenger vize, egészen különböző a folyók zavaros, szennyes színétől.

Azáltal is jól választottnak mondhatom a vonalt, amelyen ide jöttünk, hogy a tengert hátrahagyván, a bele ömlő Themse folyón megszakítás nélkül érkezünk ma d. u. 2 órakor London legbelsejébe.

Mielőtt az ember e városig eljut, a tengerparton innen már lát annyit, hogy jogosan elmondhatja, hogy az, amit túl a nagy vizen, különösen gyárpárt illetőleg látott, ehhez képest mind semmi. Százai mellett haladt el az ember különféle nagyságú, épen építés alatti nagy hajóknak, melyek közt legfeltűnőbbek azok, melyek még be nem borított átlátszó vázaikat mutatják, s melyeknek eddig még csupa vas alkotmányán roppant zajjal kalapácsolnak mindenfelé.

Hát még azután London! azzal a véghetetlen sokaságú, majd veszteglő, majd sürgölődő-forgolódó hajóval; azzal a sűrű füst és tömérdek gőzzel, mely levegőjét fölemésztí, a föld és ég közötti tért betölti, — az borzasztóan nagy-szerű lehet, — azért mondom, hogy lehet, mert az első benyomás által nem akarom magamat megvesztegettetni, ítélnem csak ezután lehet, mert nem régen érkezünk, s e levelet a magyar ügynökség irodájában azalatt írom, míg hazaérkezik a magyar ügynök, aki nélkül — mint már eddig is látom — meg se mozzanhatunk.[42]

Máris több rendbeli kedvetlenségünk volt, mióta a hajóról kiszállánk. Mikor már bérkocsihoz jutottunk véltük magunkat s beleülni akartunk, három hordász azon színléssel, mintha ők nekünk jobbat akarnának, — erőt vett könnyebb podgyászainkon s futottak vele, míg egy nehezebb bőröndöt rajtunk hagytak, mellyel a szakadó esőben nekünk is futni kellett, hogy őket beérjük, s hol-mink el ne vesszen; azután a bérkocsissal volt, túlságos követelése miatt ízetlenségünk; továbbá az ügynök távolléte idejét némely részben hasznosítani akarván, magunk által keresett vendéglőben, evési kísérletet tettünk, igen rossz sikerrel, de erszényünknek annál nagyobb meghúzásával.

London, 1862. aug. 17.

Nem sokára azután, hogy tegnapelőtt neked innen címzett leveletem bezártam, hazaérkezett a magyar utazótársaság ügynöke, Kösztrics úr, s azzal vége lett elhagyatottságunknak. Említett igen nyájas úr akkornap már nem sze-

rezhetett részünkre egyéb időöltést, minthogy miután elébb magánháznál elszállásolt, — elvitt az "Oxford" népszínházba,[43] ahol sör és szivar mellett, csak lábujjhegyen, mert másképp meg nem fértünk, néztük magasabbnemű bohókódásait a szereplőknek, melyek oly tökéletesek, hogy majdnem elhitettük magunkkal, hogy értjük, a pedig nem való, az én részemről talán azért, hogy sohase reméltem, hogy ide vetődjek.

Tegnap reggel 9 órakor, — mert csak etájban kezdődik a feléledés és a gyomornak oly mennyiség eledellel ellátása, hogy a délutáni 5 órakor szokott ebédig tulajdonosának nem épen osztatlan figyelmét követelje, — a szállással egybekötött reggelinek lehető hasznavevése után, mialatt nem azt értem, hogy belőle semmit sem hagytunk meg, mert bizony ahhoz elébb szokni kell, megjelentünk az ügynökségi irodában, hol Juhász úr adatott mellénk vezetőül. Juhász úr termetre nézve, de különben is derék ember, modorából s néhány szavából azonnal kivehettem, hogy egy, hazánkért bátran szenvedővel jöttem össze, kiben sokkal több van Ciceroból, mint mennyi egy ciceronénak szükséges. Most itt úgy, ahogy, de becsülettel keresi kenyerét, mert mind becsületes álmolás az, amelyet becsületes ember visel.[44]

Legelébb is a Westminster palotába vitt,[45] az ebben levő alsó- és felsőházi termek meglátása után, az ugyanezen épületben lakó Szerelmey (10.kép) hazánkfiaának mutatott be minket.[46] Sz. urnak nem mennek itt rosszul dolgai. Nagyon jó volt, hogy falmáztaálmányáról már tudtam valamit, mert ez alkalmat adott vele huzamosabban társalkodnom. Beszélgetésünk, mire észrevettük, a haza dolgaira tért. Nagy honvágyban kell szenvednie.

A Westminster palotából a Westminster templomba mentünk.[47] Hozzá se fogok sem egyik, sem másik leírásához. Részint nem azért jöttem ide, részint nem értenék hozzá, hogy amint szükséges volna, ezen két épületet s a benne felhalmozott, s korunkig oly időkből maradt emlékeket, mikor mi meg sem voltunk, Angolország történelmének ezen megtestesített emlékeit, magokat beszéltethetném. Csak angol érezheti igazán az itt levő koporsók homályát, csak angol szív az, mely erős verésbe indulhat láttára annak, hogy

- - - - annyi szív

- - - - onta vért

S keservben annyi hű kebel

Szakadt meg a honért,[48]

de nem hiában. Csak angol tudja igazán, mije van neki az említett két építészeti remekben, valamint bármily nagy tanulmányú idegen ránk nézve tévedhet, vagy meg sem tanulhatja valamely oly sajátunk jelentőségét, melyet csak mi értünk.

Tehetlenségemben inkább kiöntöm haragomat előtted az afféle beszédekre, mint milyet kelle hallanom a Themsén bevonulásunkkor "én nagyobbat képzeltem"... London utcáin járásunk közben "én nem szeretnék itt lakni" — egyik hazánkfiatól, kinek a kellő korlátok közt épen úgy joga lett volna megsemmisülni

mint nekem, ha látja, ami itt van, habár nem bengali fényben jelenik is meg előtte. Itt nem lehet hosszas vita tárgyává tenni: mily szempontból nem szeretnénk itt lakni? azért-e, hogy otthoni környezetünk elhagyottsági viszonyai, kevés munkával s ésszel is megélhetésünknek kedveznek, vagy hogy félnénk, hogy az itt kifejtett ész és erő concurrentiája miatt elmerülnénk? azért csak hallgattam. — Nagyon elhiszem, hogy sok kedvén tölt ember nagyon sokat fel se veszen, mindent úgy lenni kellőnek tart, ahogy van, még a világrendszeren sem csodálkozott soha; nem talál rajta semmi nevezetést.

Node félre a kedvetlenséggel, hát minthogy se kaluschnink, sem esernyőnk még eddig, melyek nélkül pedig, mint szintén mellvért nélkül, mely legalább flanelből volna, itt, hol soha sincs jó idő, mindig esik az eső, ügyelegni nem tanácsos, a sydenhami kristálypalotába vettük vasutunkat.[49] Amit rá mondhatok az, hogy kristály; hogy palota volna eddigi fogalmam szerint rá nem mondhatom, hanem azt, hogy világ egy fedél alatt. Nincs olyan világgrész, amely élve vagy halva, nincs oly elem, ó és új művészet és mesterség, mely benne vagy körötte képviselve ne volna, még az istenek is együvé jöttek itt, a régi és legrégibb nemzetek istenei, — egyik eredetiben, úgy ahogy imádták, másik másolatban, — kik azelőtt egymást nem is ösmerték; gondolom ez is a gőzerő általánosabban való használatának eredménye.

E palotának részvénytulajdonosai egy millió frtot tettek össze; főcéljuk nem annyira a nyereség, mint az lévén, hogy olyasmit állítsanak elő, ami hazájok nagyságát, hatalmasságát tanúsítsa. Merész tervök valóban sikerült is, mert én részemről ez alkotmányt és berendezését elfogadnám a világ nyolcadik csodájának, ha e cím már sok más tárgy számára igénybe véve nem volna. Tündéries külső környezete nagyszerűen méltó magához a palotához, angol kertjének sok ezer emberre számított útjaival, ezer mg ezer változatú vízjátékaival.

Látványaitól csaknem elkábultan, visszautaztunk Londonba, s hogy az ottani étellel ösmerkedjünk; este elébb az olasz kávéházba, hol zene mellett fogyasztják a kávé és theát, azután az Eldoradoba mentünk.[50]

A túlmíveltség e látványos színhelyén éjjélutánig mulattatja itt magát az angol egyvégtében, söröspalackok dugóinak sűrű pattogása és szivar közben mindenfélével, ami csak szinpadon előadhatja magát, többi közt oly látványokkal is, mik az angolnak tulajdonítható közerkölcsiséggel, de még a mienkkel sem, volnának összeegyeztethetők.

Ma már délelőtti 11 óra van, és mi nem voltunk még ki a szobából, részint mert esik az eső, részint pedig mert vasárnap van. Ez itt nagyobb szó mint nálunk, vasárnap zárvák az üzleti helyiségek és a műhelyek, mindenfele halottias mély csend uralkodik. Ettől van, hogy ennyit is írni ráértem reátok való gondolkodásom közben. Erről a sok esőről eszembe jut, hogy bár a szél a mi kertjeink felé hajtana, ha kivált a szárazság nálunk még folyvást tart, hogy találnám jobb, egészségesebb színbén, mint amilyenben elhagytam; hogy lenne nálunk legalább az ami itt nincs, hacsak Hollandiából, Spanyol- vagy Franciaországból nem hoznak, értem a bort és a gyümölcsöt. De van itt pénz, és ez megterem

mindent, igaz, hogy drágán; nem tesz semmit, 3 millió ember közt elég van, aki nem kérdi, hogy mi az ára. Végtelen mennyiség az, ami itt sörből, theaból meg mindenféle ennivalókból bémegy az ő urának örömébe.

Szívesen olvasom, hogy megnyitott a gyümölcs-csarnok, szerény kezdeményezés, hogy megmutattassék, mikép az Isten áldásainak egyik legszebbike, a gyümölcs tisztességesebb bánásmódra is érdemes, mint amilyenre eddig nálunk elátkozva volt.[51]

Most megyünk a Pál templomba.

London, 1862. aug. 27.

Reám nézve szerencse, hogy az eddigi útközben látottakat vázlatosan veled közleni el nem mulasztottam, itt már képtelen volnék azokról hacsak magamnak is számot adni. Oly képzeletet haladó nagy ez a város s benne minden, hogy innét sehova vissza nem látok, legfeljebb haza. A nagy köd és gőz eltakar előlem minden közelebbi képet, rajta keresztül csak a tőlem legtávolabb esőt; hazánk szomorú képét látom.

Azt is hiába kísérelném meg, hogy a testi-lelki szemeim előtt itt feltárult nagyságot előtted megfoghatóvá tegyem, kivált míg itt vagyok, mert látni, a látottak felett gondolkodni s a gondolatokat leírni nincs idő, mert ami idő van, az igen drága. Azon 12 nap, melyet itt töltöttem, a lehető legjobban felosztva is kevés arra, hogy az ember egyebet tehessen, mint lásson, halljon, s remélje, hogy később, mikor mire alkalom lesz, egyenkint majd eszébe jut. Annál fogva megadom magamat a lehetetlenségnek s te lásd, hogy töltöm ki ezt a papirosat, pedig talán legjobban tennék, ha trieszti Schmidt barátunk innen néhány évvel ezelőtt hozzám érkezett, szórul szóra emlékezetemben maradt következő tartalmú levelét: "Kedves barátom! én fél év óta itt tartózkodom. London oly nagyszerű, hogy 1000 rizma papiros is kevés volna leírására, maradok stb." miután már lefordítottam, aláírnám s bepecsételném, hanem tartok tőle, hogy megkeveselnéd.

Nem az foglalja el itt az embert leghathatósabbán, ami itt van, hanem hozzá hasonlítva, amink nincs, és amink van is, hogy milyen. Ide nem való az a nóta: "volnék csak király", mert itt a közszellemé magáé a hatalom, és mindenki aki csak gentleman, mivé a magastetejű kalapon kívül a magaviselet is tesz, úgy is kiegészítő része a királynak, ha úgy tetszik, a királynénak. Csak a tolvajoknak, zsebmetszőknek és — hogy fel ne ösmertessenek, szintén magastetejű kalapban járó, tudományosan mívelt — csalóknak van kisebb gondjuk a haza dolgaira, mint magukra. Itt minden az történik, amit a nép többsége akar, és hogy ez — bár nem mindig a legrövidebb úton, mint szoktak ott, hol "kiki magának, mint a liba": — hanem nagyon sokban messzeható intézkedések által jót akart, az ugyan meglátszik.

Itt a gond minden legkisebb részletig kiható; pedig azt kellene hinni, hogy e tömkelegben a mozdulatlanságnak megátalkodottnak kellene lenni s minden józan célzásnak befulladni; a célszerűség mindenben a legnagyobb egyszerűség segélyével van megoldva; mindennemű intézmény oka a legegységűbbek által is felfogható. Például világos és megnyugtató, hogy miért van nagy behozatali vám a dohányfélékre, miért szorul ki a kávéval való versenyben a cichoria, és hogy miért éppen ennyi vagy annyi a vám egyik vagy másik cikkre, míg nálunk az effélék sokszor bemohosodó alapját csak egyes állambölcsek ráfogó véleménye teszi; világos, hogy miért van a rendőröknek, zsebeikben rejtetett botocskáikkal oly nagy erejük; azért, mert ők oly jó, akarateljes, szolgálatkész, szíves és nyájas urak, azonkívül mind fiatal, és a legszebb emberek, s csak azért nem állunk velük szóba, mert nem tudunk két hétre valót se angolul, ők meg aligha tudnak öt percre valót is magyarul. Világos, hogy miért nem lát az ember katonát, annak a kevésnek is, ami van, szolgálaton kívül mért kell letenni a kardot és lenni polgárnak, úgy, mint másnak; világos, hogy mire való az adó, szóval világos minden, még az is, amit én nem tudok, hogy miképpen van. Nálunk csak egy világos, hogy rosszul állunk. Amiből Istenen kívül, mint legfőbb jótól Angolhonban valami csak származik, az a törvény tisztelete. Hogy vagyunk mi e részben, arra csak azt mondom, hogy jaj nekünk!

Azért, hogy az itteni dolgokat annyira dicsőítem, nem vagyok úgy elfogulva, hogy semmi, de semmi rosszat se vettem volna észre. Bizonyos, hogy az angolok önössége előtörik, mikor a nem szorosan angol nemzettesttel van ügyök, kifelé részvétlenek, de ahol fegyvert forgatnak, ott kegyetlenek és bizony elhozzák Indiából, amit lehet, még pedig fizetés nélkül, például a törzsfőnökök alul az ágyat, oltáraikról az ereklyéket.

Azzal, hogy majd egyik, majd másik szenvedő nép javára népgyűlésekben hangos részvét nyilvánul, mint most például a Garibaldi ügyben, [52] — magát senki el ne higye, én abban alig látok egyebet, mint igényt s lekötelezést arra, hogy köszönjék meg az érdeket, ha oly hatalmas nemzet, mint az angol rólok megemlékezni hajlandó, mert ennél tovább menni, — itt is csak úgy, mint máshol, nem annyira a szív, mint az ész kormányozván — vagy nem akar, vagy talán nem bír. S nem kell felejtetni, hogy amit a nép igazán akar, az itt meg is történik.

Rettenő nagy itt az erkölcsi és emberi törvények cégéres áthágóinak száma, hanem ezeket még a rendőr sem látja, én is csak elbeszélésekből tudok rólok, és azon intésekből, melyek szerint még otthon is vigyáznunk kell, hogy ez elmivelődött emberek finom kezei el ne érjenek. Azonban e részben talán legkevesebbet vethetünk az angolok szemére, nálunk is akadnak olyanok, kik jobban szeretik a másét, mint a magokét. Az angolok meg azt kérdik, lehet-e nálunk bátorságban utazni, lehet, de nem lesz nagy csuda, kívált ha az úton-állók úgy sokasodnak, hogy ezt nem sokáig fogjuk mondhatni.

Melyik közbátorság hát az, amelyért a fegyveres erő fennáll? Lehet, hogy nem jól veszem fel a dolgot. Lehet, hogy jobb volna, ha magunk bírnánk fegyverrel.

Ami idejövetelem okozója volt: a világkiállításban három napot töltöttem. Nagyon szépen kiterveztem volt magamban: hogy mint kutatom fel minden részét s mint tesztek benne jegyzeteket mindenről; mindezzel azonban fel kellett hagynom, ha azt akarom, hogy elmondhassam, hogy nemcsak a kiállítási palotában, de Londonban is voltam, s ebbe nem csak úgy betekintettem. — A kiállítási palotát (11-12.kép) három nap alatt csak befutkározni lehet, de bejárni úgy, hogy ennek valami sikere legyen, nem. Már maga a tájékozás sok időt vesz el, még többet a hazai kiállítványoknál oly szívesen való gyakori megállapodás. Igaz, hogy az szegényes, s képviseljen bármely nagyértékű természeti kincseket, jelentéktelen lesz mindaddig, míg ezeket jobban értékesíteni nem tudnák; de szerencsére elég jó helyen, és csinnal van kiállítva, annyira, hogy némi vigasztalódással akadtam itt-ott oly osztályra, amelynek silány tárgyai gondatlanul, hanyagul vannak összehányva. Szomorú vigasz. Hová lesz annak a sok millió mérő búzának, sok ezer mázsa gyapjú és dohánynak az ára? Éven át mind felmegy, nem takarítunk meg semmit, sőt örülnünk kell, ha azoknál, kik most itt a Kohinoort, a déli csillagot,[53] meg az ő megszámlálhatatlan sokaságú művészeti és iparkincseiket mutogatják, adósságot csinálhatunk. Ezek képviselnek igazán nagy értéket! vigyázzunk, hogy maholnap földünk is az övék ne legyen, mi pedig csak az ő napszámosaik.

A mult vasárnapot Brightonba való kirándulásra használtuk.[54] Kívülünk még vagy 10.000 kiránduló volt, angolok és egyebek, a francia ruha általánossága miatt nincs mód a nemzetiségeket egymástól megkülönböztetni. — E többnyire kéjlakokból álló tengerparti város és tengeri fürdőhely mintegy 90 angol, vagyis körülbelül 20 magyar mérföldnyire fekszik Londontól. Ide járnak a londoniak zöldbe, majd annyira, mint Pest Debrecenből; hanem könnyű nekik, mert nálunk Kabára sem lehet rövidebb idő alatt, s kevesebb pénzért jutni, mint Londonból Brightonig. Az oda- és visszautazás két-két órát vesz igénybe, sőt a postavonat 1 1/2 óra alatt ér oda. — Kíváncsiságomat, hogy milyen a szabad nyílt tengerben való fürdés, kevés pénzen kívül vagy két óráig tartó erős fázással fizettem meg.

Még az angolok is tudják, hogy erős szenvedélyünk a pipázás, mert bár a vasuti kocsikban nem engedtetik meg, a mi conductorunk — látva, hogy egy osztályban nyolcan mind magyarok vagyunk, — egyenesen felszólított minket, hogy füstöljünk. Mégis egyike ezen nyolc magyarnak, ki pedig nálam még erősebb dohányos, azt kérdezte tőlem: fognék-e még valaha külföldre magyar ruhában utazni? mire én azt feleltem, hogy csak abban.[55] Én úgy találom, hogy vele magunknak épen semmi bajt nem csinálunk, ellenszenvet fel nem idézünk, netaláni kellemetlenségek ellenében pedig a külföldiek ruházatát óvszernek nem tartom. — "Igen, de bámulják:" — Csak addig, míg meg nem ismerik. S miért ne ismernék meg? miért rejtjük el magunkat előlük? Itt Londonban például már nem igen nézik, hacsak másképen feltűnőleg nem viseljük magunkat, — mert a kiállítás alatt láttak már magyart magyar ruhában.

Másodszor is meglátogattam a kristálypalotát, épen midőn már említettem kertjében Blondin[56] toronymagasságban kifeszített kötélén járt-kelt és tar-

goncát taszított, ami nekem csak azon megjegyzésre ad alkalmat, hogy jobb volna, ha emberfeletti ügyessége valami hasznosabban nyilatkoznék. Egyébiránt van itt ember egyébre is, és épen azért talál itt működési tért és élélhetési módot minden emberi és nem emberi rendkívűliség. Ily roppant népességtől kitelik, hogy aránylag megfizesse azon fáradságot, mellyel a 8 éves Nathaliát édesapja a kötélén, nyaktörő állásokban szép arca bájai kifejtésére megtanította, és azon dobolást, melyet egyik szinpadon egy 3 éves fiucska a tökély legnagyobb fokával tett, s a 180 fontos, 13 éves fiú láthatásában örömet találjon.

Batthyány és Kossuth mellszobrait, melyet a palotából kimenethez közel vannak, még egyszer látni visszamentem a kertből,[57] meg sem gondolva, hogy ily rövid idő után uj bemeneti díjt kelljen fizetni. Azonban úgy volt, s mint a velem voltak azután mondták, kiabált is utánam a Policeman, de én nem vettem észre, ő pedig, valószínűleg szándékom ártatlanságát belátva, békén hagyott.

Voltam Grenwichben, ott megkínált az állam egy rokkant kosztosa abból a fehér profontból, amilyennel ő él; végigmentem a Themse alatti alagúton, voltam templomban, galériákon, múzeumokban, a bankban, a börzén, a Dowerban, Barkley sörgyárában, állatkert, gyűlmölcsescsarnok, árúraktárakban, melyek mindenike elegendő anyagot nyújtana egy-egy hosszú értekezésre, végre sok színházban.[58]

Láthatod ezekből, hogy Londonról Londonból többet írnom már maga a tárgybőség is csaknem lehetetlenné teszi, annyiival inkább, mert holnap vissza-felé indulunk.

Páris, 1862. aug. 28.

Reggeli 8 óra tájban Londonból elindulva, s egy darabig vasúton, azután tengeren, Franciaországban pedig ismét vasúton utazva, esti 8 órakor már itt voltunk. Roppant gyorsaság! — A tengeren — dacára némely gyöngye ideg-zetűeknek, ismét egyikünknek sem volt semmi baja.

Most, mikor már túl vagyok Londonon, — mert míg benne voltam, óriási voltától megigézve nem mertem ellene szólni, — most kedvem telik benne, hogy nekiforduljak és elgondoljam, mennyit szenvedtem benne. Az embernek sohasem adnak levest, vagy ha igen: nincs benne köszönet, vizet se adnak semmihez, hacsak különösen nem kérjük, de ha van is víz: nem meri az ember a rossz kávéra inni; az ágy — hacsak az ember erősen sokba keríteni nem akarja, — felette kemény, a paplan vékony, a párnában alig van fél font toll; — arra meg, hogy az ember rágyújthasson, a helyet és időt nagyon keresni kell, annak az utcán vagy népszínházon kívül helye alig lévén; szóval nem bánom, hogy kinn vagyok abból az országból, hol a húst véresen eszik.

Párisban legelőször is levest kértem, s ha hazamegyek, nem győznek levesttel, úgy kiéheztem az örökös vaj, tojás, sonka, kolompér, mustár stb. mellett, melyeket az ember összevegyít, s úgy tölti magát velők. – Minden nőnek, aki Londonba megy, ajánlom, hogy nagy türelemmel előre felfegyverkezzék. Z.né asszonyságnak egész Londonban nem tudtak kedvérevaló levest főzni.

Az a sok különös szokás, mely a londoni illemszabályokat képezi, s a legfőbb dolgoktól a legkisebb csekélységekig mindenben nyilvánul, csak azért nem bántott tulságosan, mert az még eldöntésre vár: vajjon nem az övéik-e jobbak a mi szokásainknál?

A tengerszorosan innen már nem oly szép zöld a fű, a legelésző barmok soványok, a lovak girhesebbek, a virág és veteményágakat felverte a gyom, s a házak viskószerűek, körülbelül mint nálunk. S különös! szinte jól esett ez elhagyottabb vidékeket látnom, s azon gondolatot tovább fűznöm: hogy Magyarország is lehet még olyan, mint most Franciaország. – Azonban nem sietek a reménységgel, mert még azután látandom Párist, és vidékét, mert későn érkezünk be és itt még nem láttam egyebet, mint nappali fényességű egy-két utcát és nappali fényességű boltokat.

Páris, 1862. aug. 30.

Ha már az ember idefáradt, hát csak akar érte valamit látni. Nagy alvás után tehát tegnap reggel nyakunkba vettük lábainkat egyetlen útítársammal, – a többi még Londonban maradt, – s felkerestük a magyar utazótársaság ügynökét. Ettől hallottam, hogy levelem érkezett ugyan, de neki nem adták ki, mert ajánlva van s a címzett sajátkezű aláírása nélkül a postán marad. Miután S. ur egyideig beszéddel tartott, azután nevének mutatott be, ki Debrecenből való, s beszélgetésben úgy eltelt az idő, hogy egyszercsak d.u. egy óra lett. – Csak ekkor indulhattunk el egy izraelita vezető atyánkfia nyomán, kiről nemsokára észrevettük, hogy semmit sem tud. – Jártunk ugyan vele a Louvreban, a Tuilerákban és kertében, a Napoleon, Vendôme piacokon és a Concordia téren, hol egy Egyiptomból idehozott 3500 éves 5000 mázsá súlyú oszlop van, és ahol Robespierre 1500 embert lenyaktilóztatott, végül pedig magát Robespierret lenyaktilózták. Láttuk a Párist kétfelé metsző Seine folyamot, s végigmentünk az árufolyosón, melynek lábait végtelen hosszúságú ház sor képezi,[59] melyen esernyő nélkül az elfáradásig mehetni, hol gazdagon feldíszített boltok tulajdonosai fizetik a boltbért, anélkül, hogy bárki is tőlök valamit venni merne. Voltunk az ország alsóházában (16.kép), hol egykor a köztársaságot kikiáltották,[60] s elhaladtunk a pénzesernyő mellett, – mindezt ebéd ideje előtt d.u. 5 óráig. De végre is kiűtötte magát a szeg a zsákból. Ugyanis elég olcsó és jó ebéd után dalművet akartunk hallani. Jegyet váltattunk s kétféle helyet a színházban már meg is ültünk, s mégsem adatott a dalművet – a Hugonottakat[61] –

hallhatnunk; mert jegyünkkel először a földszintre utasítottak, innen kihíttak s majd a darab kezdeteig a 3-dik emeletben foglaltattak velünk helyet, midőn értésünkre adatott, hogy a kakasülőre kell mennünk. Mi pedig megsokallván a dolgot, oda nem mentünk, hová a mi emberünk — mint később megtudtuk: háromszoros áron — jegyet szerzett, hanem hazamentünk, útközben vezetőnket, mint tudatlant s talán rosszakarut, elcsapván.

Ma már egy térképet használtunk vezetőül és mondhatom, jól kijöttünk vele. — Omnibuszon elmentünk a Jardin des plantesbe,[62] hol szép botanikus- és egyéb diszkertek, ezek mellett állatkert, száz meg százféle vad és szelid s ismét mellette a múzeumban millió kitömött és szeszen tartott állat ingyen látható. Azután a Gobellinben[63] bámultuk: hogy szövik a szebbnél szebb képeket, mit megelőzött a sors azon játéka, hogy ugyanazt egy oly házban akartuk látni, — rossz francia beszédünkre mutatni akartak is valamit, én nem tudom mit, — ahol házassítási intézmény van. Térképünk segedelmével továbbmenve, útközben több helyt igen nagy süttőököket láttunk megvágottan kitéve; egy különösen feltűnő nagyságából magvat is kértem, melyet magammal hazaviszek. Nemkülönben szereztem magamnak egy pincér protectioja mellett néhányat a cantaloup dinnye magvából, mellyel az egész város elárasztatik. Voltunk a Pantheonban (17.kép), mely előtt Attila szobra áll azon helyzetben, amint sz. Genovéa által megkérleltette már kivont kardját hűvelyébe viszszadugja.[64] A templom alatti sírűregben megmutatták Voltaire és Rousseau — a két nagy ellenfél — koporsóit, s megszólaltatták a mesteri ügyesség által teremtetett visszhangot. A nagy halottak megdicsőítésére szánt e rideg helyből kiérve a Luxemburg palota kertébe siettünk, s ismét volt módunk kertészeti szépségekben gyönyörködni. Nekünk e szakban sincsenek embereink, pedig bizony megérdemelné a fáradságot, s ha valamire, erre leginkább akadna nálunk megrendelő. — Míg a Boulevard Sebastopolon (a mostani francia császár által, régiek helyén roppant költséggel alakított utcák egyikén)[65] tegnapi ebédelésünk helyére, a Palais Royalba jutottunk, [66] többet kitanultunk Páris fekvése és minőségéből, mint Londonéból 12 nap alatt. — Kielégítő ebéd után este még a fényes Montmartre és ebből folyó több boulevardon, özönlő, hullámozó, zajongó emberár közt magunkat kísértálván, nem maradt egyéb hátra, mint fáradt testtel szállásunkra térni.

Párisban több a szépség, s több a művészet, mint Londonban; ellenben London nagyobb kereskedés és iparban; — ha kérde, hogy nekem melyik tetszik jobban? azt felelem, hogy mindenik. E két város a mostani gőzvilágban csak egy napi út ugyan egymástól, de arra elégtávol, hogy meglásson, miszerint egyik a másiktól semmiben se vett mustrát, egymástól mindenben különbözők, csak abban látszanak egyezni, hogy roppant gázvilágítás mellett itt is, ott is éjszaka hemzsegek inkább, mint nappal. — Míg Londonban s egész Angliában a testőrökön kívül alig van néhány katona, mert vagy nincs szükség katonára, vagy ha kell, minden fegyverfogható az, s a törvény legfőbb hatalmasság, — addig itt egymást éri a különböző öltözetű katonaság, köztük a törökös öltözetű és kinézésű zaúv.[67] Míg az angolnak nincs nemzeti zenéje, öltözete, tánca, sőt

nyelvét is csak a németből rontotta magának, addig a francia mindenben eredeti.

Londonban az "umbrella", Párisban meg a "carafina" szokat gyakran hallottam használtatni. Ebben mi mindegyiknél előbb vagyunk, mert régen volt az, hogy mi az esernyőt umbrellának, a kancsót pedig karafinának hívtuk.

Genf, 1862. szept. 6.

Ne csudálkozzál rajta, hogy mindeddig nem írtam; ha az ember ennyire belejő a nézésbe és kutatásba, mint én most, nehéz az íráshoz hozzájutni.

Aug. 31-dikét egészen elfoglalta egy kirándulás Versaillesbe. Versailles mintegy 30.000 lakossal bíró város, királyi lakkal, mely maga is oly nagy, mint egy város. Óriási tünemény itt az épületek csoportja, s kábító az ezekben felhalmozott kincs történelmi képek és szobrokban. Versaillesból — mint akinek feladatát meg kell oldani, — még óriásibb kivitelű kerteken át, tavak és szökőkutak mellett elgyalogoltunk a nagy és kis Trianon kéjlakok belsejét, — melyekhez a franciák annyi jó és rossz emléket kötnek, — szemügyre venni és kerteit feljárni.[68] — Alig viszek utazásomból erősebb benyomást haza, mint amelyet a külföld kertépítményei reám tettek. Csak most tudom: mit tesz az a szó, hogy "kert," megtanultam oly helyeken, hol a tájviszonyok kedvezők, s ész, pénz és akarat nem hiányzik. — Akkor nap még korán visszaérkezve Párisba, az este fennmaradt részét ismét a fényes boulevardokon járkálással töltöttük el. Londonnal ellenkezőleg itt úgy látszik, a kereskedők vasárnap is dolgoznak, ha van mit. Legalább a sok cifra bolt és kávéház vasárnap is mind nyitva volt.

Szept. 1-jét — még mindig vezető nélkül — meglátogattuk Ország fényképészt, ki hazájának a maga szakában becsületére vált; megnéztük a Notre-dame templomot és a köz áruló helyet kívülről, az arc de triompheot, keresztülmentünk az elisei mezőkön s a tuileriák kertén, — s azt gondoltuk, hogy eleget láttunk, pedig szept. 2-kán értelmes magyar vezetőhöz jutván, csak ekkor kezdődött meg igazán annak láthatása, ami Párisban látnivaló. — Most már a köz áruló helynek nemcsak mellette, hanem bele is mentünk. Az épület vagy inkább épületcsoportozat 14 millió font vas és 7 millió téglából készült; húst, halat, gyümölcsöt, zöltséget s ételmaradékot áruló kofáknak temérdek cintáblája, a földszin alatti üregben pedig mindegyiknek elkülönözött raktára van itt. E földalatti raktáraknak most távol vidékekkel vasút által összeköttetése tervezetik, mi által a földfeletti forgalom alkalmatlansága valamennyire kevesebbíttetni fog. Képzelheted ebből: minő fokon áll az itteni embertömeg szüksége, hogy immár ilyenekről is gondoskodni kell.[69]

A sok kútfő közül melyek mellett elhaladtunk, csak egyet említek: az ártatlanok kútját. — Ennél és a halva találtak házánál elmenve a Notre-dame toronyba

mentünk fel, látni, hogy ki legyen most a harangozó, és megvan-e még a nagyharang? Ott roppant magasságból egész Páris tárult el előttünk. Megnéztük az igazságügyi palotát, a Hotel Chlyniket, melynek egyrésze még a rómaiak idejéből fenntartott rom, nagybecsű és számú régiségekkel, a Luxemburg palota fényes belsejét, este pedig a Père Lachaise temető nagyszerű és temérdek síremlékeit, melyek létezését csak az teszi megfoghatóvá, hogy Párisban vagyunk. Az este többi részét a Châtelet színházban töltöttük egész éjjelig időzve, mert nem remélem, hogy valaha még lássak oly gépezetet és díszítményt, mint aminő itt van, azonkívül nevezetes e színházban a világítás is, melynek lángjai el vannak takarva.[70]

De ha csak neveit akarnám is leírni az itt látott nevezetességeknek, hosszúra terjednének soraim. Csak egy-két élményemet említem meg.

A bois de Boulogne, melybe szept. 3-kán mentünk, hajdan erdő volt, most is az ugyan, de egész kiterjedésében díszkertté alakított. Még pedig milyen díszkertté? azt le nem írhatom, mert csak arasznyi tért sem tudok otthon körültekinteni olyat, amihez hasonlíthassak. — Nagyon élvezetes itt az állat- és növény honosítási telep, melyben mint hazánkban lévőket két tuzokot, egy tehenet, egy bikát és siringa jósikaeana transilvanicát találtunk, de mely utolsónak a felirat szerint már a neve is acclimatizálva van, mert siringa josikoeának nevezetik.[71]

Megemlítem a fegyvertárt, melyben Báthory István lengyel király kardjára figyelmeztettek; s egy marhavágó intézetet, melyben az a legnevezetesebb, hogy benn van a városban, mit csak azon nagy tisztaság tesz megfoghatóvá, mely itt a kezelésnél uralkodik.

Megnéztük végre Napoleon sírját. Nem írhatom e két szót eléggé nagy betűkkel, hogy ezáltal némi sejtelmet nyújthassak azon nagy dolog felől, mely e sír létrehozásánál történt. Mit el nem követtek egy halandó ember emléke megörökítésére! oly király alatt, kinek ez a dolog nem lehetett inyére.[72]

Most itt vagyok a Schweizban, miután láttam az emberi kéz nagy munkáit, eljöttem bámulni a természetét.

Freiburg, 1862. szept. 7.

Nem lehet, hogy azon meghatottságban, mely rajtam uralkodik, neked ne írjak; nem lehet, hogy nyom nélkül elveszni hagyjam, s veled ne közöljem azon rendkívüli élvezetet, melyben most részesültem. — Vannak dolgok, melyek megismerésénél csodálkoznunk kell, hogy mindaddig hírét nem hallottuk. Ilyen dolog a freiburgi orgona. Sokat köszönhetek azon véletlennek, mely Genfben Puky úrral [73] összehozott, ő jelölte ki e nevezetességet, mint megnézés és meghallgatásra érdemest. — Most jöttünk a székesegyházból, melynek fődíszét képezi. Az ember most megkövül, majd elolvad, majd ismét könnyez e hangok

hallatára. A 67 sorozatú és 7800 sípú colossus a rendes orgonahangokon kívül, — melyek most közel, majd távolesők, most erősek, majd lágyan hangzók, — a fuvola, síp, hegedű és más zeneszerek hangját is mesterileg utánzóttan adja, sőt az emberi hangot is úgy megközelíti, hogy én ennél szebbet sohasem hallottam. Szellő susogása, vihar zúgása, mennydörgés, végítélet, a föld s minden rajta levő összeomlása távoli jajgatás, és sivitás közt, mind hallatodra megy végbe, s hogy illusiód még nagyobb legyen: a hely, hol mindezek történnek, homályba van burkolva. — Szerettem volna reggelig hallgatni, azért az egy frankért pedig, amennyiért bemeneti jegyet adnak, nagyobb élvezetet alig szerezhettem volna magamnak. Tartott esteli 8 órától 9 1/4 óráig. — Ezt az ötnegyed órát életem legnevezetesebbjei közé számítom, s óhajtom: bár az orgona hangjai örökké emlékezetemben maradhatnának!

Egyébiránt Freiburgba jövetelünk körülményeit is érdemes, hogy veled közöljem. A Genfből Lausanneig hozott gőzhajón folytonos gyönyörködésben voltunk a tó parjain elszórt úri lakok és egyéb épületek, fehéren kígyózó gyalog- és szekérutaktól áthatított erdők, virágzó kertek és rétek felett. Sehol semmi pusztaság, mindenütt zöldelő szépség, melynek az emelkedés és mélyedés csak új meg új ingert kölcsönöz. Ezt az országot a természet is széppé teremtette, de az emberi kéz nagyot emelt az eredeti szépségen. Igaz marad az, hogy sokkal szebb még a természet is, ha emberi kéz jön segítségére, s csak az emberi ész és akarattal egyesült természet az, mely egy vidéket valóban kiessé alakíthat. Itt már látszik az egyesült erők hatalmas működése.

Lausanneból vasúton jöttünk idáig. Szokottnak kell már lenned az emberek műveiben való bizakodáshoz, hogy e vasúton utazni bátorkodjál. Most a magas part fokonszint emelkedő oldalán, majd — ha a kikerülés lehetlen volt, — lóporral szétvetett sziklák kétfelől meredező falai közt, majd ismét a hegyek gyomrában, kábító sötétségű alagutakon át visz a tűzszekér, s pillanatonként ha széttekintesz, hasonlíthatatlan méltóságú havasokat látsz magad felett, vagy gyönyörűen mosolygó világot lábaid alatt, irtózatossz sziklahasadékokban folyó víz felett robogsz el, s bámulsz az ezeket áthidalt vállalkozók merészségén és erején.

Freiburgban tudtunk nélkül nagy szerencsével választottuk a szállodát. Ablakunkból kinézve borzasztó szépség tárul előttünk. Lenn mély sziklavölgyben, különféle lakak mentében, folyóvá nőtt patak csörtet elő két sziklafal közül, melyeket 1000 lábnyi magasságban lebegő híddal kötöttek össze, melyben csak vas 5000 mázsányi van, hogy a másképp félnapi utat 4-5 perc alatt megtehessék. Az így előállott látványt emelik a hegyoldalon, korábbi századokból felmaradt vártornyok és falak. — Amit eddig láttam, azt még mindet dicsérem; de ez nem lehet ok arra, hogy amit ezután szépet és nagyot látok, annak is meg ne adjam a magáét. Ez a kilátás pedig a freiburgi szálloda ablakából oly szép és nagyszerű, hogy emlékeznem kellett róla.

Zürich, 1862. szept. 11.

Szept. 8-kán vasúton Bernbe érkeztünk, szép vidékeken át, mert Schweiz-ban nincs is más, mint szép vidék. Bernben a város fekvése, a főtemplom, és a freiburginál még nagyobb orgona vonták magokra a figyelmemet. — Innen estére Lucernbe érkeztem, itt megnéztük, amit másnap délig megnézhattunk, mint a város bájló fekvését a Küts magasáról, a vierwaldstädti tót köröskörül változatos emelkedések, hegy-völgyekkel, a XVI. Lajos király védelmében el-esett schweiziak emlékét, [74] mely kősziklába van bevésve, roppant nagy és vízbe tükrözi magát, aminthogy itt a tavak és folyóvizek csaknem minden szépségnek kiegészítő részei. Itt sem hiányzik a vallásos érzet és buzgóság hatalmas emeltyűje: a nagy orgona.

Lucernből a vierwaldstädti tón át gőzhajón Kütsnachba jöttünk, s haladéknélkül láboltunk felfelé a Rigi hegyre. Felmenet közben szakadt rólam a verejték, de megállanom nem lehetett, menni kellett előre, folyvást előre. Félúton egy kunyhónál cseresznyevízzel enyhítettük tikkadtságunkat. — Estenden Rigistafelbe érkezve, ott egy cseh tanár útitárs javaslatára megháltunk. [75]

Útközben a magasból vissza-visszanézve, sőt a képzelet nagyobb élénkítése végett olykor félre is hajolva, vizek, rétek és légből alakult s alkonyodó napsugártól festett képek tárultak el szemeink előtt, oly képek, aminőket többé látni nem remélek. — A felmenetel ideje szerencsés volt. 10-kén reggel, hogy a napkeltét megnézni el ne mulasszuk, már 4 órakor fel kellett keltnünk, s hirtelen összeszedve magunkat, a még hátra volt meredekséget elég korán meg-másztuk. — Eközben a völgyek felé letekintve, mindenfelé oly látmány terült előttünk, melyre elkészülve nem lehettem. A fellegek az egész láthatáron mint vastag hóréteg látszottak feküdni, csak itt-ott ütötte ki csúcsát egy-egy másodrendű hegy, mint egy-egy kis sziget. Magunk még e magasan fekvő szűrkés lepel felett is tekintélyes magasságban álltunk; körülünk és felettünk tiszta szép lég, mely mint mindig szokta, egy pár hajításnyira látszó közelségre hozta a 20-30 mértföldnyi távol óriási jegeseket. — A nap egész nagyszerűségében kelt fel Magyarország felől, s fokokonkint áragatta szét sugárait és bámulatosan szépre festette a havasok jegét; ez a látvány az, amelyért oly sok ezren ide igyekeznek, s mely a többi közt Schweiznak igen sokat jövedelmez. — Nagyon sokáig kell néha járni e hegykirály tetején, míg az ember a maihoz hasonló élvezethez jut. Mi — mintegy százan — szerencsésen választottuk meg a napot. — Előbbi este lefelé volt akadálytalan kilátásunk, ma reggel pedig minden alanti elleplezve, de a felvilág annál tisztább. — D.e. 10 óra felé kezdett a felhőtömeg, mint sok milliard mázsa pamut szétbomlani, s a körülfekvő tavak, vidékek némely része előttüledezni. Ekkor búcsút véve derék cseh barátunktól, lefelé indultunk a Rigi másik oldalán s épen délre érkeztünk Goldauba azon helyre, hol 1809-ben a Rossberg lecsuszott teteje irtózatos pusztítást okozott. Roppant kőörmégek hevernek ott összevissza, mintha puskaporral vetették volna szét, eltemetve négy falu lakóit, házastul, templomostul, mindenestül. [76]

A pusztulás e színhelyéről, melyet az idő még sokáig nem fog eltörölhetni, gyalog vándorlottunk tovább a Tell kápolnájához és az oda közeleső Immenseehez a zugi tó partján.[77] Immensee alig néhány házból álló helység, melynek díszes vendéglőjében megszállva, ott egész ma délig élvezetes tartózkodásunk volt. A vendéglő a zugi tó partján fekszik, kilátással Art felé, melyen Goldauból keresztül jöttünk. — A mívelt szép vidék gazdag erdőségei és szelíd gyümölcsfái, az arti öreg és az immenseei kis harang hangjainak elvegyülése az esteli csendben üdítőleg hatottak Amsterdam, London és Párisban agyonzúgatott füleinkre, — e derék vendéglőstől és nejétől pedig a nagy természet dolgairól hallottunk érdekes tanítást az ablak alatti kis kertben.

Zürichről még most nem mondhatok egyebet, minthogy meglátszik 20,000 lakójának kezenyoma szép házain, hídjain, temérdek vendéglőjén és közintézein. Nem hagyták az időt tétlenségben elröpülni, hanem gondoskodtak mindenről, mi léleknek és testnek szükséges.

Lindau, 1862. szept. 13.

Tegnap dél felé érkezünk a világ egyik legnevezetesebb pontjára: a Rajna vízeséshez. A természet ez óriási játékát először Laufen várából, azután más-más oldalról szemléltek meg. Étkezésre Laufen várral szemközti hegyoldalban eső vendéglőt választottuk, hogy a vízesést annál tovább élvezhessük.[78] Nagyszerű ez! A folyó vize már néhány ölnyivel az esés előtt észrevehetően gyorsabbodik, mintegy készül a rohanáshoz. A következő pillanatban őrült tusa fejlik ki a saját nehézsége terhe alatt esés közben ízzé-porrá zúzódnó tömegben; hab habot kerget, korbácsol, s nem férve meg a sziklakorlátolt helyen, olykor vastag cseppektől kezdve a leglengébb porig változó alakok milliőiban csapódik fel e tömeg és lebegtében előre lökődve, köd alakban száll ismét le. Eközben irtózatoss moraj, zúgás, forrás, mintha a természet itt töltené ki szilaj haragját. — Nehány lábnnyival alább — mély roppant változás! — a víz ártalmatlan csendes.

A völgy, hol ez végbemegy, már magában is szép. Sokáig szemléltek az egészet, s alig bírtunk megválni e nem mindennapi éltől.

A vízeséstől besétáltunk az onnan körülbelöl egy órányira eső Schaffhausen-be, s ott egy a Rajna feletti halmon épült nyájas vendéglőből néztem éjjel, holdvilágnál az átellenes Munoth régi erősséget, melynek falai 3 öl szélesek, s melyet a megelőző este meglátogattunk. E várat menhelyül építették a régiek, s az alatta levő borzadalmas végtelen üregeket most a vándoroknak pénzért mutatják.[79]

Ma délutáni 4 órakor a Rajnán és a Boden, más névvel constanzi tón gőzhajóval ide érkezünk s csak itt tudtuk meg, hogy a gőzkocsivonat csak éjjeli 11

órákor indul. Addig várnunk kell, s már este lévén nem tehetek jobbat, mint hogy neked irjak.

Az alkalmat használva betekintettünk Constanzba, s megnéztük azon termet, melyben a híres zsinat alkalmával Zsigmond magyar király Husz Jánost és Prágai Jeromost elítélte.[80] Itt kellett volna leszállnom, hogy egy st.galleni régi ösmerősemet felkereshessem; de erről letettem, mert utazásom közben eddig is nagyon vágytam már haza, most pedig, miután eleget láttam, s hazamenőben vagyok, kétszeresen vágyom.

Nemsokára indulunk s házáig, talán még sem állunk. Engedje Isten, hogy mindnyájatokat a legjobb egészségben mielőbb viszontláthassalak!

JEGYZETEK

- [1] Csanak József 1842-ben, inas- és segédvei leteltével tett első ízben hosszabb nyugateurópai utazást. Volt Ausztriában, Bajorországban és Svájcban.
- [2] Az utalás az Emlékkert Társulatra vonatkozik, amely 1861 őszén alakult Debrecenben Csanak József kezdeményezésére. Debrecenben két szobor felállítását tervezték, a Marschalkó János (1819-1877) készítette kőoroszlánt, amely az 1849-iki debreceni csata elesettjeinek állított emléket és Csokonai Vitéz Mihály szobrát. (5-6. kép) Az Emlékkert Társulat célul tűzte ki "a főiskola előtti puszta tér szépészeti és egészségi szempontból növényzettel beültetését és oly kies helyé változtatását, hol méltósággal állhassanak olyan emléksobrok, amiket a hálás nemzedék koronként emelend a haza és tudományok körül érdemeket szerzett és elhunyt nagy fiainak." (Az Emlékkert Társulat 1861. szept. 29-i jegyzőkönyvéből.) 1862-ben a város átengedte erre a célra a Kollégium és a Nagytemplom közötti teret valamint a hozzá csatlakozó mai Kálvin-teret. A kollégiumi fűvészkert kertésze, Vass Pál kutat ásatott és előkészítette a teret a beültetésre, Csanak József pedig saját költségén 800 darab, 130 különféle fajtajú facsemetét hozatott. A fák és virágok iránti személyes vonzódásán kívül az Emlékkert megteremtésének gondja is oka volt annak, hogy Csanak József úti leveleiben mindig különös érdeklődéssel figyelte a nyilvános parkokat és magánkerteket. Saját városi háza kertjében az akkor ismét divatos "francia ízlésű" kertet, melegházat létesített, a város és a nagyerdő közötti területen pedig villája 18 holdnyi kertjében gyümölcsöst, szőlőt telepített, s — mint a gyermekeit ábrázoló kép is tanúsítja (3. kép) — angol ízlésű kertet hozott létre.
- [3] Az előző jegyzetben szereplő két szoborról van szó. A szabadságharc emlékművére együtt volt a pénz, a szobor is elkészült, de az ismét megszigorodott politikai légkör miatt nem lehetett a felállítására gondolni, sőt magát a szobrot is el kellett rejteni a rendőrség elől Vecsey Imre építő-

mester raktárában. 1867-ben állították csak fel az Emlékkertben, majd 1899-ben átvitték a csata színhelyén létesült "hősök temetőjébe", ahová eredetileg is szánták. A Csokonai-szoborra 1866-ban kapott megbízást Izsó Miklós, 1871-ben leplezték le.

- [4] A müncheni Hofbräuhaus a város egyik idegenforgalmi látványossága volt. Egyszerre 6000 vendéget tudott befogadni, a sört a ma is ismeretes kék HB-monogramos szürke cserépkorsókban szolgálták fel.
- [5] A katonaság elszállásolása Magyarországon évszázadokon át súlyos terheket rótt a lakosságra. Megfelelő számú kaszárnya híján ugyanis a katonákat jórészt magánházaknál szállásolták el, ami egyaránt okozott erkölcsi és anyagi károkat: a gazdának kellett gondoskodnia fűtésről, világításról, ágyról, az ételhez sőről, gyakran főtt ételről, borról és sörrel, sőt olykor istállóról és szalmáról is. Ennek csekély részét megtérítették a szállásadónak. Az 1840-es országgyűlés a laktanya-rendszer fejlesztésével, a katonaság kincstári ellátásnak megszervezésével kívánt enyhíteni a helyzeten, a lakosság pénzbeli hozzájárulással vett volna részt az állam terheiben. 1848-ban e téren is mondták a közteherviselést. Az önkényuralom idején 1851. május 15-i kelettel új császári rendelet szabályozta a beszállásolást. A csapatok elosztását a legfelsőbb hadi fő-kormány határozta meg, a szállás kijelölése a község feladata lett. Kimondta ugyan a rendelet, hogy minden szállásadónál egy lakószobát mentesíteni kell a tulajdonos számára, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy szükség esetén a felmentést élvezők házait, a felmentésben nem részesültek házának pedig valamennyi helyiségét igénybe lehet venni. A 16.§ pedig, amely szerint "A községelöljáró tartozik a katonaság által kívánt szállásokat még akkor is kirendelni, ha ezeket a törvényes mértéket meghaladóknak tartaná is, mihelyest a hadicsapat parancsnoka követelése mellett megmarad, különben a parancsnok kényszerítő eszközökhöz nyúlhat", lényegében kiszolgáltatta a lakosságot a katonai parancsnokságnak. A rendelet és értelmezése a Pesti Napló 1851. júl. 2-4. számaiban olvasható.
- A magyar katonákat általában külföldön állomásoztatták, Magyarországra pedig idegeneket hoztak. Csanak József már csak azért is jól ismerte a problémát, minthogy apja, aki a napoleoni háborúban katonáskodott (abban az ezredben, amelyben Széchenyi István szolgált Debrecenben), s így megtanult németül, utóbb szállásmester lett Derecskén.
- [6] A mai Odeonsplatzon áll Münchenben a Bavaria-emlékmű, amely egy Leo von Klenze által tervezett dór stílusú "dicsőség csarnokából" és az előtte álló, Ludwig Schwanthaler-alkotta, Baviát jelképező hatalmas nőalakból

áll. Az emlékmű talapzatával együtt 30 méter magas, a figurát a görög szabadságharc idején zsákmányolt s a bajor hercegből lett görög király által Münchenbe hurcolt török ágyúkból öntötték. A szemnyílásokon és a hajtincsek között lehet kinézni a szoborból s az utikönyvek azt javasolják, hogy a látogatók a reggeli órákban keressék fel, amikor a napsütés még nem forrósította át a fémét.

- [7] A müncheni "Residenz", a bajor választófejedelmek ill. királyok palotája, a 16. századtól a 19. század közepéig épült. "Császári termek"-nek, más néven "gazdag szobák"-nak a Károly Albert választófejedelem, a későbbi VII. Károly német-római császár részére François Cuvillies által berendezett helyiségeket nevezik.
- [8] A müncheni öntödét 1825-ben alapították; J.B. Stigmayer és F. von Miller vezetése alatt nagy jelentőségre tett szert. Nemcsak múzeumát, de magát az öntőműhelyt is meg lehetett látogatni.
- [9] Ludwig Michael Schwanthaler (1802-1848) német klasszicista szobrász, Rómában Thorvaldsen tanítványa, majd a müncheni akadémia tanára volt. Műveinek gipszmodelljeit az akadémiának ajándékozta, ezekből utóbb múzeumot nyitottak.
- [10] 1839-ben főleg Pest megyei vezető férfiakból társaság alakult a Magyarországra hazatért és megbízások híján nehéz körülmények között élő Ferenczy István munkához juttatására. Először jeles magyar személyiségek mellszobor-sorozatának megrendelését tervezték, majd egy reprezentatív Mátyás-emlékmű megalkotása lett a cél. A Ferenczy-készítette terv körül élénk hírlapi vita támadt: az ügy ellenzői részint magának a szobornak a létrehozását ellenezték, részint Ferenczy személyét nem tartották alkalmasnak a feladatra. Ez utóbbiak közül néhányan Schwanthalerhez fordultak Münchenben, s felszólították, pályázzon egy Mátyás-emlékmű tervével. Schwanthaler helyett egyik tanítványa, Max Ritter von Widmann (1812-1895) készített lovasszobor-tervet mestere egyik vázlatára alapján. Mivel nem kapott megbízást a szobor elkészítésére, a modellt utóbb felhasználta I. Lajos bajor király müncheni lovasszobrához, amelyet 1862-ben, az 1848-ban lemondott király életében állítottak fel.
- [11] Az említett képeket Csanak József a Magyarországi Műegylet 1862. május 16-a és augusztus 15-e között rendezett kiállításán láthatta Pesten. A müncheni Max Ainmüller (1807-1870) képének címére rosszul emlékezett: nem a Szent Pál székesegyházát ábrázolja, hanem "A westmünsteri apát-ság belső látképe Londonban" címet viselte. A festmény a Hölgyfutár 1862. május 27-i száma szerint "méltán megérdemli a remek nevezetet,

miután abban minden vonal, minden távnézet korrekt." — Sz. B. = az ekkor Münchenben élő Székely Bertalan, aki "Dobozi 1526-ban" és "Arckép" című műveivel vett részt a tárlaton.

- [12] A Magyar Nemzeti Múzeum a hatvanas évek elején nagy gondokkal küzdött. Felépült ugyan Pollack Mihály-tervezte palotája, de disztermét gyakran igénybe vették más célokra, pl. 1860-ban az országgyűlés ülései számára, s ezért tervezett kiállításainak megrendezését is el kellett halasztania. Gyűjteményei ekkor is szaporodtak, de a korábbi nagy alapítványok ezidőben megszűntek. 1860-ig adót kellett fizetnie, s csak utóbb sikerült megváltoztatni azt a rendelkezést, amely szerint minden Magyarország földjéből kikerült lelet a bécsi muzeumot illeti. Az intézmény súlyos adósságokkal is küzdött.
- [13] II. Miksa bajor király (1811–1864) alapította, s róla nevezték el a Maximilianeumot, a leghetesebb egyetemi hallgatók elhelyezésére alapított kollégiumot, amely 1857 és 1874 között épült.
- [14] Célzás a magyarok ellenszenvére Ferenc József iránt 1848 után. Az 1848 és 1864 között uralkodó II. Miksa sokat tett Münchenért, ezért igen népszerű volt.
- [15] Az utazása során megfigyelt vaskerítések ugyancsak az Emlékkert részére tervezett kerítés szempontjából érdekelték Csanak Józsefet. Münchenben végül is csak mintadarabot rendeltek hozzá, a kerítést Debrecenben készült rajz alapján az István gőzmalom gépműhelyében gyártották. 1935-ben bontották le.
- [16] Az Allgemeine Zeitung 1798-ban alapított politikai napilap. 1810-től 1882-ig Augsburgban adták ki. Ausztriával illetve Magyarországgal kapcsolatos cikkei elítélő vagy gúnyos hangon szóltak a 48-as forradalmi és függetlenségi törekvésekről, magasztalták a Bach-rendszert és a birodalom egységesítésére vonatkozó törekvéseket, rendelkezéseket. 1859 végén a magyarországi helyzetről szóló egyik cikke Pesten nyilvános felháborodást keltett.
- [17] A Reichsrat a köznyelvben az osztrák állam gyűjtőneve, tulajdonképpen a törvényhozó hatalom szerve, amelyet a császár és a két kamarás birodalmi tanács alkotott. E 343 tagú képviselőházba akarta a bécsi politika az 1860-i októberi diploma után Magyarországot is bevonni 85 illetve 26 erdélyi képviselő révén. A rendelkezés Magyarországon erős ellenállásba ütközött, az országgyűlés jogai megnyirbálásának tekintették s végső fokon a beolvasztás szándékát látták benne. A Reichstag itt a független magyar országgyűlést jelenti, erre céloz a szójáték.

- [18] 1862 augusztusában a nemzetközi diplomáciát és a közvéleményt elsősorban Garibaldi Róma megszerzésére irányuló tervei foglalkoztatták. Vállalkozásának az volt a célja, hogy megszerezze Rómát az egységes Itália fővárosául, megtörje a pápa világi hatalmát és távozásra kényszerítse a Rómát megszállva tartó francia csapatokat. A lapok napról-napra hírt adtak az ezzel kapcsolatos valódi eseményekről és mendemondákról, Garibaldi szicíliai mozdulatairól, partraszállásáról Délitáliában, beszédeiről és nyilatkozatairól. Viktor Emánuel király Torinóban Garibaldi ellen foglalt állást, s csapatokat küldött ellene. Az aspromontei ütközetben Garibaldi fogságba esett, majd száműzetésbe ment.
- [19] Az első württembergi herceg, Eberhard im Bart (Szakállas Eberhard +1496) lovasszobra, Ludwig von Hofer (1801-1887) 1859-ben készült alkotása, ekkor még a Residenz-Schloss udvarán állt. 1865-ben helyezték át az Altes Schloss udvarára. Nem messze tőle áll Schiller egész alakos szobra, amely a müncheni öntődében, Thorvaldsen mintája után készült 1839-ben. A "mostani király" szobrának talapzata talán a Jubiläumssäule, amelyet 1841-ben, I. Vilmos (1816-1868) király uralkodásának 25. évfordulója alkalmából állítottak. A kertrácsozatra vonatkozóan l. a 15. jegyzetet.
- [20] Az önkényuralom válsága idején, 1859-ben az élet számos területén hódítottak a tüntetően magyaros külsőségek. "Ebben az időben történt az, hogy midőn egy napon Jókai Mór karneolgombos attilát s panyókára vetett, egyszerű, zsinóros posztómentét öltve sétálni vezette ezüstcsatos pruszlikot, kicsiny bársonymentét s aranycsipkés főkötőt viselő délceg, szép feleségét, pár nap múlva mintegy varázsütésre hemzsegték a pesti utcák festői magyar öltözeteket viselő alakoktól... Mintha mindenki öszszebeszélt volna, hogy vessünk immár véget a gyászolás sötét idejének!... Milyen isteni látvány volt ez az átváltozás! az új életre ébredő magyar nemzet első megmozdulása!" — írja 1859-60 teléről Váli Mari Jókairól szóló emlékezéseiben. A korabeli divattudósításokban Batthyány-kalap, Bánk bán-mente, Deák-kalap, Tinódi-szűr, Rákóczi-főkötő s más hasonló elnevezésű ruhadarabokról olvashatunk.
- [21] A frankfurti Rossmarkton áll a Gutenberget és az üzlettársát Fustot, valamint az egyik legtehetségesebb tanítványát, Schöffert ábrázoló szoborcsoport, Eduard von der Launitz (1797-1869) 1858-ban készült műve. — Közvetlenül a közelében, a Goetheplatzon van L. M. Schwanthaler 1844-ben felállított Goethe-szobra. Goethe szülőházát a következő évben, 1863-ban egy alapítvány megvásárolta és 18. századi állapotába visszaállítva emlékmúzeummá alakította át. — A Bethmann-Strasseben volt található a Struccmadárhoz címzett fogadó, amelyben Luther 1521-ben a wormsai birodalmi gyűlésre utaztában, majd onnan hazatérőben is megszállt. —

Csanak József még a Szent Pál templom melletti régi frankfurti tőzsdét láthatta.

- [22] A Rotschild-család bankházát a 18. században Mayer Anselm Rotschild alapította Frankfurtban. A báróságot fia 1822-ben kapta. A család több ága Bécsben, Londonban, Párizsban és Nápolyban alapított bankokat. Az említett nyaraló kertje 1950 óta nyilvános park, Frankfurt város tulajdona.
- [23] Az 1848. szeptember 18-i frankfurti barrikádharok egyik vezéralakja Arnold Reinach, Reinach bankár fia volt. Valószínűleg az ő anyjáról van szó.
- [24] A frankfurti városháza "Haus zum Römer" nevét nem a rómaiaknak, hanem annak köszönheti, hogy a városházát a 14. században három ott álló ház összeépítéséből hozták létre, amelyek egyike a Römer-család tulajdona volt. — A Szent Pál templom a 18. században épült. 1848 márciusában itt tartotta üléseit az össznémet alkotmány előkészítésére egybehívott előparlament (9.kép), amely az alkotmány kidolgozását és az ideiglenes központi kormányzat megteremtését tűzte ki céljául. A konzervatívokat fenyegető demokratikus mozgalmat hamarosan elfojtották. — A frankfurti Szent Bertalan székesegyház a 14-16. században épült. Az említett Dürer-képet — a főoltár két szárnyát díszítő levételt a keresztről és a feltámadást ábrázoló festményt — az újabb kutatások nem Dürer művének tartják, hanem mesterének, Michael Wohlgemuthnak tulajdonítják. — Dürer magyar származása már a 18. században foglalkoztatta a művészet iránt érdeklődőket Magyarországon, az 1840-es évektől kezdve pedig mind a folyóiratokban, mind a művészetéről szóló kötetekben gyakran írtak róla. Csanak József feltehetően Ormós Zsigmond: Adatok a művészet történetéhez. Pest, 1859. című munkájának Dürer-fejezetében, valamint a könyv bevezetésében olvastott róla, ahol a szerző azokról a nehézségekről is szól, amelyekkel a magyar művészeknek meg kell küzdeniök kiképzetésük és hazai érvényesülésük során.
- [25] A régi frankfurti gettót azóta lebontották, a Rotschild-ház azonban restaurálva ma is áll. — A frankfurti lövészünnep 1862. június végén és júliusában volt több ezres közönség jelenlétében. Mint a magyar lapokban is olvasható volt, a német liberálisok az egység melletti tüntetésre használták fel az alkalmat. — A németalföldi eredetű Bethmann bankár-család képzőművészeti gyűjteménye ekkor már nyilvános múzeum volt. Legfőbb dísze volt Johann Heinrich Dannecker (1758-1841) főműve, Ariadne az oroszlán hátán. A nagyhírű alkotást Anglia felé tartva 1822.

márciusában Széchenyi és Wesselényi Miklós is látta, mindketten megemlékeztek róla naplójukban.

- [26] Wiesbaden, Hessen tartomány fővárosa, az ismert fürdőhely ekkor indult virágzásnak. A "birbics" feltehetően valamilyen hazárdjáték; a hasonló hangzású "bridge" — amely szélesebb körben csak a 19. század végén terjedt el — nem hazárd-, hanem kombinatív kártyajáték. A makao hazárd kártyajáték, amely a 19. század folyamán igen népszerű volt.

- [27] A Wiesbadenben látott légszesz-világítás alighanem Csanak József és társai tapasztalatai nyomán honosult meg Debrecenben. A város ugyanis közvetlenül hazatérésük után, 1862 október végén kapcsolatba lépett L. A. Riedinger augsburgi légszesz gyárossal, s a debreceni gyár a következő évben, 1863-ban kezdte meg működését. A "Hortobágy" című lap 1863 május 24-i száma szerint "a légszeszcsöveket Csanak József figyelmeltetése folytán a kertek (t. i. a Nagytemplom és Kollégium közötti tér, illetve a hozzá csatlakozó mai Kálvin-tér) alakjához alkalmazza a légszesz vállalkozóság."

- [28] Bibrich — mai írása szerint Biebrich, falu a hollandiai határon.

- [28a] Alighanem olyan, azóta is divatos leporello-szerű kiadvány volt Csanak József kezében, amely a rajnai hajóút látnivalóit nem térképszerűen, hanem rálátással, az építészeti nevezetességek rajzával ábrázolja.

- [29] Richmodis von Aducht gazdag kölni asszony volt a 14. században, aki pestisben halt meg. Férje felékszerezve temettette el családi kriptájába, s ez arra indította a halottvivőket, hogy éjjel kifosszák a halottat. Az asszony azonban tetszhalott volt s magához tért, amikor le akarták húzni újjáról a gyűrűket. A sírablók elmenekültek, ő pedig hazament s bezörgetett házuk kapuján. Amikor megnevezte magát, a rémült szolga urához sietett s jelentette, hogy felesége a kapu előtt áll. Von Aducht kijelentette, hogy ez lehetetlen s csak akkor hiszi el, ha lovai kinéznek az emeleti ablakból, mire a lovak hangos dobogással felvágattak a lépcsőn. A férj erre lesietett feleségéhez, s boldogan éltek, míg meg nem haltak. — Gürzenich = az 1441-1447-ben épült kölni vigadó neve; a helyén állott épület korábban a Gürzenich-család tulajdona volt. A róla szóló feljegyzések egyike szerint a tulajdonos a városnak ajándékozta a házát, egy másik verzió eladásról szól. — A kölni polgármester esetét a legenda Engelbert von Falkenburg érseksége korára teszi (1261-1274), nem a jezsuiták idejére, amikor is a város és az érsekség közötti évszázados harcban Gryn polgármestert, a város és a nép jogainak védelmezőjét két kanonok meghívta, hogy elveszejtsék. Csellel összezárták

egy kiéheztetett oroszlánál, de a polgármesternek sikerült leterítenie a vadállatot, a feldühödött nép pedig felkoncolta a kanonokokat. A jelenet a Tanácsháza kapuján kifaragva is látható. A régi Tanácsháza egyik udvarát Löwenhofnak is nevezik. Csanak Józsefnek feltehetőleg e történet egy olyan változatát mondták el, amelyben az 1693-ban demokratikus követeléseikért kivégzett Nikolaus Gülich alakja olvadt össze az egykori Gryn polgármesterével.

- [30] A Szent Orsolya templom un. aranyos szobájában Szent Orsolya és 11.000 vértanú társa csontjai díszítették a falakat. A legenda szerint a britanniai királyleány társnőivel együtt zarándokútra indult a Kölnnél mártírhálált szenvedett.
- [31] A kölni dóm építése 1248-ban kezdődött, 1560-ban azonban félbeszakadt. A munka az előkerült eredeti tervek alapján 1842-ben folytatódott. 1862-ben, Csanak József látogatása idején a főhajó boltozása már elkészült, a templombelső és a tornyok építése azonban még nem fejeződött be. — A dóm egyik nevezetessége, a három királyok szarkofágja 1180-1220 között készült. — A szárnyasoltár a 14. század közepéről származik, a Tanácsháza kápolnájából a 19. század elején került át a székesegyházba. Stephan Lochner munkája — valószínűleg őt említi Csanak József tévesen "Stefani"-nak. Az oltár egyik szárnyának belső lapja Szent Orsolyát és vértanútársait ábrázolja.
- [32] A kölni víz gyártására 1709-ben alapított céget Johann Maria Farina. A 19. század elejéig nem illatszernek, hanem gyógyszernek tekintették, s ezért Napoleon elrendelte, hogy szigorúan titokban tartott receptjét nyilvánosságra kell hozni. A gyártók — hogy megtarthassák a gyártási titkot — inkább lemondtak arról, hogy gyógyszernek nevezzék. Úgy látszik azonban, hogy 1862-ben még a régi módon, tengeri betegség elleni szerként is reklámozták a kölni vizet.
- [33] Deusz — helyesen Deutz, korábban önálló település volt a Rajna túlsó partján, ma Kölnhöz tartozik.
- [34] Az amsterdami Nieuwe Kerk későgótikus templom mahagóni szószerkét Vinckenbring faragta.
- [35] Az amsterdami városházát 1655-ben avatták fel, Jacob van Campen tervezte. Az 1634-es évszám elírás lehet 1654 helyett. A cölöpözést ugyanis 1649-ben fejezték be, így a harangjáték aligha készülhetett el 1634-ben.
- [36] A tengerészek emlékének megörökítését a Nieuwe Kerkben látta Csanak József. Itt található de Ruyter admirális mauzoleuma, Bentinck ellen-

tengernagy szobra, van Kinsbergen admirális emléktáblája és Hollandia nemzeti hőségnek, van Speijck hadnagynak a mauzoleuma, aki a belgákkal vívott ütközetben áldozta fel magát.

- [37] 1861 nyarán a debreceni Kistemplom (7. kép) állapotát annyira megromlottnak találták, hogy felmerült az átépítés, sőt a lebontás gondolata is. A Csanak József által finanszírozott "Hortobágy" című lap a következő években cikkek egész sorát közölte a templom megmentése érdekében, amelyet nem is bontottak le.
- [38] Hajdúhadház kerített kőtemploma (8. kép) a 15. század első felében épült. 1847-ben elhatározták a lebontását, de erre a szabadságharc miatt nem került sor, 1868-ban bontották le.
- [39] A Jacob van Campen tervei alapján Pieter Post által épített hágai Mauritshuis 1820 óta múzeum volt. — A Hága melletti Huis ten Bosch kastélyt 1747-ben Pieter Post építette Frigyes Henrik orániai herceg özvegye számára.
- [40] Scheveiningen Hollandia egyik legnépszerűbb fürdőhelye Hága közelében.
- [41] Az utalás Vörösmarty Szózatára vonatkozik, amelynek éneklését az abszolutizmus idején tiltották. A "Hortobágy" c. lapban 1862. június 13-án a következő hír jelent meg: "A 'Szózat' nyilvános éneklését felsőbb helyen eltiltották. — A 'Rákóczy induló' eljátszásáért egy zenetársulatot perbe idéztek. — Dorombozni még szabad." — Több magyar lap beszámolt arról is, hogy Sutherland hercegné, aki az emigráns Rónay Jácinttól magyarul tanult, a világkiállítás megnyitásának napján estélyt adott, s vendégei előtt magyarul elszavalta a Szózatot. A cikkíró némi kajánsággal megjegyezte, vajjon milyen arccal hallgatta Apponyi gróf, az osztrák követ. Gerenday Antal pesti kőfaragó, aki Vörösmarty sír-emlékének modelljével vett részt a londoni kiállításon, utóbb — nyilvánvalóan e gesztusért — Sutherland hercegnének ajándékozta alkotását.
- [42] A korabeli sajtó két londoni magyar ügynökség címét közölte, ahová az utasok fordulhattak: Imperial Austrian Commission, 6 Onslow Crescent, Brompton, és 34 Queens Square, Bloomsbury.
- [43] Az Oxford Music Hallt 1861-ben nyitotta meg Charles Morton, — akit a varieté atyjaként emlegetnek —, az Oxford Street és a Tottenham Court Road sarkán. A kor legelegánsabb orfeuma volt. A műsort énekes-zeneszámok alkották, de felléptek artisták is.

- [44] Juhász József a szabadságharc emigráns ezredese volt.
- [45] A Westminster-palota Charles Barry tervei szerint készült neogót épület. Alapkövét 1840-ban rakták le, 1862-ben lényegében készen volt, bár a parlament üléseinek szünetelése idején még folytak a belső munkálatok.
- [46] Szerelmey Miklós (1803-1875) litográfus, feltaláló (10.kép). Részt vett az 1830-as párizsi forradalomban és a belga függetlenségi háborúban. A pesti litográfiai műkönyomó intézet vezetője lett, majd a szabadságharc idején a bankjegynyomda igazgatója ezredesi rangban. 1850 óta emigránsként Londonban élt. Silicat zopissa nevű találmánya évek óta foglalkoztatta a sajtót, vezetékek, tetőzetek és falak szigetelésére használták, főként a nyirkos levegő okozta károsodás ellen. Nagy sikert jelentett számára, amikor megbízták találmánya alkalmazásával a londoni parlament és a Szent Pál székesegyház épületén. A világkiállításon ezen anyaggal impregnált papírcsövei keltettek feltűnést. 1862. október 20-án hosszú cikk és arckép jelent meg róla az Ország Tükrében, Csanak József azonban nyilván egy korábbi tudósításból ismerte Szerelmey találmányát.
- [47] A Westminster templom London gótikus székesegyháza, az angol királyok, politikusok, tudósok, gondolkodók, költők és más kiemelkedő személyiségek nyughelye.
- [48] L. a 41.sz. jegyzetet.
- [49] A kristálypalota az 1851-es világkiállításra a Hyde-Parkban épült J. Paxton terve szerint üvegből és vasból. Utóbb lebontották és 1853-54-ben Sydenhamban újból felállították. 1862-ben a világkiállítás céljaira újból igénybe vették.
- [50] Az Eldorado londoni varietésszínház volt.
- [51] A Hortobágy 1862. július 19-i tudósítása szerint augusztus folyamán tervezték a debreceni gyümölcs-csarnok megnyitását. Úgy látszik azonban, hogy erre nem került sor, mivel Csanak József — aki a kertészeti egyesület választmányi tagja volt — 1863-ban üzletében ingyen átadott egy helyiséget az egyesületnek kiállítási és közvetítési csarnok céljára.
- [52] Az angolok szimpátiája olyan erős volt Garibaldi iránt, hogy a Times, amely a vezető lapok közül egyedül foglalt állást ellene, több mint 3000 előfizetőjét elveszítette, s emiatt kénytelen volt változtatni véleményén.

- [53] A Kohinoor indiai eredetű óriási gyémánt, amelyet 1852-ben Amsterdam-ban 109 karátos briliánssá csiszoltak; Viktoria királynő koronájára került. A Dél csillaga nevű gyémántot Brazíliában találták, a belőle készült 125 karátos briliáns 1862-ben egy amsterdami kereskedő tulajdona volt.
- [54] Brighton ekkor Anglia déli tengerpartjának legdivatosabb fürdőhelye volt. A kiállítást látogató magyarok közül többen is felkeresték, főként Londonhoz való közelsége miatt.
- [55] A nemzeti viseletben külföldre járó magyar utasok fogadtatásáról a Vasárnapi Ujság 1862. november 23-i számának cikkírója is megemlékezik. Véleménye szerint az irántuk megnyilvánuló érdeklődés elsősorban politikai jellegű volt: Németországban, Hollandiában és Franciaországban "kezdvén a festői ruházat dícséretén, folytatták a közállapotaink felőli tudakozással, hol aztán vége-hossza sem volt a jó kíváncsoknak." Angliában más volt a helyzet: ott megbámulták a magyar ruhás utazókat, ami nem volt kellemes számukra, de ez sem volt az ellenszenv jelének tekinthető, mert "az angol a legnagyobb méltánnyal viseltetik nemzeti törekvéseink iránt. [...] Aki tehát otthon magyar ruhába öltözködik, tartsa meg azt külföldön is" – javasolja a cikk írója a világkiállítás látogatóinak.
- [56] Dr. Tókécs "Levelek a londoni kiállításról" című cikksorozata 1862 augusztus 31-i darabjában a Vasárnapi Újságban "a kötéltáncosok királyának" nevezi Blondint.
- [57] A világkiállításon a magyar szabadságharc nagy alakjai között volt kiállítva Alexy Károly (1823–1880) Kossuth- és Batthyány Lajos-mellszobra. Alexyt a szabadságharc után várfogságra ítélték, 1852-ben Londonba emigrált. Itt készítette el a Kossuth-szobrot. Batthyány Lajosról két mellszobrot is mintázott: egyet 1848-ban, a másodikat 1861-ben az özveggy megrendelésére. A szobrok nyilván nem a magyar kiállítás részeként szerepeltek, a magyar szobrászatot Dunajszky László képviselte egyedül. A Batthyány-szobor későbbi sorsa ismeretlen, a Kossuth-mellszobor a kiállítási palotában maradt s vele együtt pusztult el a 2. világháború elején.
- [58] Greenwich ekkor még Londontól különálló kirándulohely volt. Egykori királyi palotájában tengerészeti kórház illetve menhely működött. Ennek egyik lakójával ismerkedett meg Csanak József, s tapasztalatairól az István malom választmányának 1862 szeptemberében készített jelentésében is szól. – A Themse alatt átvezető alagutat, I. K. Brunels alkotását 1825-ben kezdték el építeni, hogy a London Bridge után semmi se

zavarja a hajóforgalmat. 1843-ban a gyalogosok számára készült folyosókat átadták a közönségnek, a kocsiforgalom részére építendő folyosók azonban 1862-ben még nem készültek el. — A Bank of England 1788–1827 között épült John Soane tervei szerint, udvari épületének 11 földalatti szintje különleges építészeti megoldásnak számított. — A börze (Royal Exchange) palotája 1844-ben épült Tite tervei szerint. — A Dower — helyesen Tower — 1078-tól kezdve épült, korábban királyi palota, börtön, 1862-ben már történelmi kegyhely, múzeum, kincstár volt.

- [59] Alighanem a rue de Rivolira utal Csanak József.
- [60] 1829 óta a Palais Bourbon volt a francia képviselőház székhelye. Itt kiállították ki a köztársaságot 1848 február 25-én.
- [61] Giacomo Meyerbeer (1791–1846) operája, amelyet 1836-ban mutattak be először.
- [62] A Jardin des Plantes eredetileg nevének megfelelően botanikuskert volt, 1793 óta állatkert is.
- [63] Az Avenue des Gobelins-en állt a manufacture des Gobelins, egy a 15. században alapított az 1827-ben a Medici Mária által létrehozott kárpítszövődével egyesített műhely, amelynek nemcsak a múzeuma, de munkatermei is megtekinthetők voltak.
- [64] A Soufflot által 1763-ban épített Pantheon (17. kép) több ízben volt templom és a francia nemzet nagyjainak emléksarnoka. 1852–1885 között templomként működött, minthogy III. Napoleon trónra kerülése után átadta az egyháznak. Bejárata előtt állt Maindron két szoborcsoportozata: Chlodvig megkeresztelése és Szent Genovéva, amint Párizs megkímélésére kéri Attilát.
- [65] III. Napoleon uralkodása idején Haussmann tervei alapján lebontották Párizs számos apró, szűk utcáját, s helyükbe széles körút- és sugárút-rendszert alakítottak ki.
- [66] Az 1634-ben Richelieu bíboros által épített palota utóbb — mint neve is mutatja — a királyi család birtokába került. A kertet övező galériát Égalité Fülöp építette, az ott elhelyezett üzletek látványosságnak számítottak. Játéktérme, étterme, kávéházak és más szórakozóhelyek is helyet kaptak benne. A palotában ekkor III. Napoleon unokatestvére, Napoleon herceg lakott.

- [67] A zuávok északafrikai, a berber fejedelmek alá tartozó törzsbe tartoztak. 1830 után, amikor Franciaország meghódította Algériát, francia tisztek és altisztek vezetése alá rendelt bennszülött csapatokat szerveztek belőlük, 1839 után azonban már a festői egyenruhás legénység is francia volt.
- [68] A Nagy Trianont XIV. Lajos építtette Madame de Maintenon részére, a Kis Trianont pedig XV. Lajos Dubarry grófnőnek. XVI. Lajos feleségének, Marie Antoinette-nek, majd Napoleon feleségének, Mária Lujzának egyaránt kedves tartózkodási helye volt.
- [69] A párizsi vásárcsarnokot, a Les Halles-t III. Napoleon uralkodása idején építtette Baltard. Külön földalatti vasutvonala nem épült meg; a párizsi metro tervezésére 1871-ben, megvalósítására pedig 1900-ban került sor.
- [70] Az ártatlanok — pontosabban az aprószentek — kútja, Jean Goujon 1550-ben készült alkotása Csanak József látogatása idején még a mai tér helyén a később megszüntetett temető, a Cimetière des Innocents területén állt. — A Notre Dame tornyába való felmenetel kapcsán a levélíró Victor Hugo Le Notre Dame de Paris című regényére utal, amely 1858-ben már magyarul is megjelent Szalkay Gergely fordításában a Notre-Dame egyház Párizsban címmel. — Az igazságügyi palota — Palais de Justice — eredetileg királyi szállás volt, majd a párizsi parlament — a bíróság — székhelye. — Az Hôtel Chlynik — Hôtel de Cluny — római palota helyén és romjainak felhasználásával épült, s 1340 óta a cluny apát tulajdona volt. A francia állam 1842-ben megvásárolta du Sommerard-tól, a jeles műgyűjtőtől s nyilvános múzeummá alakította át. — A Châtelet színház 1860-1862 között épült Davidout tervei szerint, a kor legmodernebb színházának számított.
- [71] A Bois de Boulogne-t, Párizs akkori legelegánsabb sétálóhelyét III. Napoleon 1852-ben adta át a városnak. Az "állat- és növény honosítási telep"-et, a Jardin d'acclimatisation-t Párizs városa létesítette benne külföldi állat- és növényfajták franciaországi meghonosítása céljából. — A Siringa jósikaeana — vagy Syringa Josikaeae — az északkeleti és keleti Kárpátokban honos orgonafa.
- [72] Napoleon holttestét 1840-ben, tehát Lajos Fülöp uralkodása idején szállították Franciaországba Szent Ilona szigetérről. A Visconti-alkotta sír- emlék III. Napoleon uralkodása alatt készült. A király nemtetszésére való utalással a levélíró alighanem a debreceni csata emlékművével kapcsolatos zaklatásokra céloz.

- [73] Puky Miklós (1806-1887) liberális ellenzéki politikus, 1848-ben képviselő, alispán, 1849-ben Komárom kormánybiztosa. A szabadságharc bukása után emigrált, távollétében halálra ítélték. 1855-ben Genfben nyomdát alapított, s mint ennek társtulajdonosa kiadta Horváth Mihály történeti munkáit. Teleki László baráti köréhez tartozott. 1867-ben amnesztiát kapott és hazatért.
- [74] Küts — illetve Gütsch — kilátó Luzernben. — A luzerni Löwendenkmal, a Thorvaldsen modellje alapján 1821-ben kifaragott kőoroszlán, annak a 780 svájci gárdistának állított emléket, akik 1792 augusztus 10-én Párizs népe ellen védték a Tuileriákat.
- [75] Kütsnacht — ma nyaralóhely a vierwaldstadti tó partján. — A Rigi Svájc egyik leghíresebb, 2000 méter magas kilátóhegye. — Rigi-Staffel üdülőhely a Rigi lejtőjén.
- [76] A goldaui hegyomlás 1806 szeptember 2-án történt, amikor a hegyoldal ráomlott a falura és 400 ember halálát okozta.
- [77] Immensee: falu a zugi tó partján, közelében áll a 17. századi Tell-kápolna. — Art: falu a zugi tó partján.
- [78] Laufen vára 1123-ban épült, szép kilátásáról híres.
- [79] Muriot vára Schaffhausen egyik dombján épült a 15. században. Már a 18. században is turistalátványosságul szolgált.
- [80] A konstanzi zsinatot (1414-1418) az eretnekségek elítélésére, az egyházszakadás megszüntetésére és az egyház megreformálására hívták egybe.

A DEBRECENI „ARANY EMBER”

Csanak József debreceni kereskedő úti beszámolója az 1862 évi londoni világkiállításra tett utazásáról első ízben névtelenül, "Levéltöredékek" címmel látott napvilágot a "Hortobágy" című "közhasznú és mulattató tartalommal" kiadott debreceni hetilap 1862. októbertől decemberig megjelent 24-32. számaiban. Alapjául azok a valóságos levelek szolgáltak, amelyeket feleségének, Várady-Szabó Eszternek írt útja során. Csanak József a 19. századi magyar társadalom ritka típusát képviseli: a paraszti sorból önerejéből és szorgalmából gazdag és sikeres kereskedővé emelkedett s a nemzeti és kulturális értékek iránt is fogékony, művelt, európai látókörű magyar polgárét. Ritka típus, noha róla szól a korszak egyik legszebb magyar regénye: Az arany ember.

A Csanak-család évszázadok óta a Tiszántúlon élt, s úgy látszik, a név régen gyakoribb lehetett, mint manapság. Debrecenben 1451 óta szinte megszakítás nélkül találkozunk viselőivel mint háztulajdonosokkal, adás-vételi szerződések, egyezségek szereplőivel, de a 16-18. században előfordulnak különféle környékbeli falvakban: Mezőszentmiklóson, Hajdúbagoson, Földesen, Tégláson és Derecskén is. Volt, aki felsőbb tanulmányokat végzett közülük: 1420-ban a krakkói egyetemen találkozunk Johannes Paulus de Czanak nevű hallgatóval. A reformáció idején, 1564-ben pedig két nagy hírűvé vált kollégiumbeli társával, Félegyházi Tamással és Károlyi Péterrel egy napon írta be nevét a wittenbergi egyetem matrikulájába Csanak János, aki utóbb, a török uralom alatt a pesti református gyülekezet lelkipásztora, a debreceni coetus jötevője lett. Csanak Józseffel való egyenesági kapcsolata természetesen nem bizonyítható.

Csanak József egyénisége és pályafutása családi hagyományok, írott és nyomtatott források, valamint Balogh István "Az István malom százéves története" című kéziratos munkájának róla szóló 3. fejezete alapján ismerhető meg. 1820 február 25-én született Derecskén, ahová a családnak ez az ága valószínűleg a 18. század elején költözött. Nagypapa, Mihály már ott született. Apja, János (1789-1844) katonaviselt ember volt, a napoleoni háborúkban harcolt, s minthogy tudott németül, falujába szállásmester lett. Csekély vagyona:

háza, telke és mintegy 4 1/2 köblös földje volt 950 váltó forint értékben, de már életében többször rászorult fia anyagi támogatására, aki apja halála után előbb öröksége haszonélvezetéről, mondott le anyja javára, majd Veronika húgának ajándékozta örökrészét anyjuk gondozásáért. Csanak József Derecskén járt iskolába; a debreceni kollégiumnak ez a gimnáziumnak nevezett partikulája a mai általános iskola felső tagozatának akkori megfelelőjeként az írás-olvasás, számolás és a latin nyelv elemeinek elsajátítására adott lehetőséget. Amikor Csanak József 1864-ben alapítványt tett egykori iskolájában, így emlékezett meg róla: "Mindent számoltam rá, hogy lesz alkalmam szülővárosom, annak egyháza, főképp iskolája iránt — melyben az én gyermekkorombeli célszerű berendezésnél fogva, nekem, szegénysorsúnak is lehető volt annyi tudományhoz jutni, amennyinek alapján választott pályámra nézve a lehető legszükségesebb ismereteket későbbben megszerezni képes lettem, — hű emlékezetemet és hálámat lehetőképpen bebizonyítanom."

13 éves korában Debrecenbe került boltosinasnak, először Petrovitz S. Pál fűszerkereskedőhöz, ahol igencsak nehéz, angliai sorstársainak Dickens regényeiben megörököltett körülményeihez hasonló élet várt rá. Maga mesélte gyermekeinek, hogy amikor önerejéből, könyvből nekilátott németül tanulni, s hogy szabad perceiben elővehesse, a bolti fiókban tartotta a könyvét, a főnöke rábukkant s a fejéhez verte. Később, egy János fiának szóló levelében erre az időre visszagondolva írta a következő sorokat: "Mikor én tanuló voltam, kezem-lábam nyílt sebű volt, védjed magad, amint lehet az ilyentől, mert védheted jobban, mint védhettem én, nekem nem volt keztyűm." (1878. január 8-án.) Mint segédnek már jobb lett a sora, de első nehéz éveire utalva úgy látta, hogy ezek nem váltak kárára: "szenvedést nem próbált embert nemcsak a vihar, hanem a legkisebb fuvallat is leteríti." Életelvét pedig így fogalmazta meg fiának: "Okos, eszes légy, és hű minden körülmény között." Maga is ezt az utat követte, amint a bizonyítványa tanúsítja: "...volle 4 Jahre als Lehrling und 2 Monate als Comis gedient, treu, fleissig und in meiner Zufriedenheit."

Szabadulása után tette első nagyobb külföldi utazását, bejárta Ausztriát, Németországot és Svájcot. 1846-ban az akkor alapított debreceni takarékpénztárban lett könyvelő, állását főként az akkor még kevesek által ismert kettős könyvvitelben való jártasságának köszönhette, amit — egy 1868-ban a kereskedő ifjak önképző egyletében tartott beszédének tanúsága szerint — nem tanult, hanem maga fundált ki magának. Önállósághoz házassága révén jutott. 1848 májusában feleségül vette Várady-Szabó Esztert, régi, ekkor kevésbé prosperáló, de sógora, Várady-Szabó Lajos alatt új virágzásnak indult kereskedőcsalád leányát, s felesége hozománya segítségével megvásárolta utolsó főnöke, Nagy József fűszerkereskedését, Csanak József sorsa ezen a ponton is hasonlít némileg Tímár Mihályéhoz: ő ugyan nem Ali Csorbadzsi kincsei, csak Várady-Szabó Eszter szerény hozománya révén vált független üzletemberré, viszont nem kellett azzal a gondolattal élnie, hogy sikereit a maga által is érvényesnek tartott erkölcsi normák félretételével alapozza meg.

A szabadságharc kitörése után nemzetőrnek jelentkezett, s a debreceni önkéntes zászlóaljjal 1848 októberétől 1849 január közepéig részt vett az Arad alatti harcokban. 1848. november 8-án írja: "Életemet a hazának, mely azt teljes joggal igényli, elszántam s bátor lélekkel áldozatul vinni készülök." Csaknem másfél évtizeddel később írt, itt közölt feljegyzéseiből is világosan kiolvasható, hogy mind a politikai és társadalmi átalakulás, mind pedig a nemzeti függetlenség szükségességével egyetértett, az 1848-as magyar eseményeket európai összefüggésükben látta, eszményeit híven megőrizte, s megvalósulásukat — bár nem sok reménnyel — a jövőtől várta.

Boltját 1849 decemberében vásárolta meg, s az üzleti életben hihetetlen gyorsasággal ért el jelentékeny sikereket. A kortársak ítélete eredményeit különleges rátermettségének, kis és nagy dolgokra egyaránt kiterjedő aktivitásának és fáradhatatlan munkabíráásának tulajdonította. Elfogadta pl. az elrongyolódott papír tízkrajcárosokat s éjjel megragasztotta őket, mindig új ritkaságokkal gazdagította üzlete választékát, s ezzel sok vevőt odaszoktatott magához. Kezdetől fogva alkalmazta az akkoriban még kevésbé szokásos hirdetést és reklámot, s ami kivételnek számított, árait is közölte. Főleg azonban kalkulációs és kombinációs tehetségét emlegették, s azt, hogy a kettős könyvvitel révén mindig pontosan áttekintette üzlete helyzetét. Már az 50-es években ügynököt tartott Fiumében és talán Triesztben is, — ez utóbbi lehetett a levelekben is idézett Schmidt ur, — s ugyancsak úti leveleiből kitűnik, hogy a kereskedelem igazi célját nem pusztán abban látta, hogy "csak egymáson élődünk, hanem a kiviteli kereskedésben". Működése első évtizedének végére a Tiszántúl legnagyobb gyarmatárú kereskedésévé fejlesztette üzletét, s vagyoniilag egy sorba került a generációk óta virágzó legnagyobb debreceni kereskedő dinasztiákkal.

Üzleti sikereinek és feddhetetlen hírnevének köszönhetette, hogy 1856-ban alelnöke lett a debreceni Kereskedő Társulatnak, s hogy 1857-ben őt és sógorát, Várady-Szabó Lajost kérték fel a csőd szélére jutott István gőzmalom (4, 15. kép), a legnagyobb magyarországi vidéki malom igazgatására.

Az 1850-es években Magyarországon az élelmiszeripar — elsősorban a malomipar — fejlődött a leglátványosabban. A nagyszámú vízi, szél- és szárazmalom szerepét már az 1840-es évektől kezdve egyre inkább a gőzmalmok vették át. Különösen a városi malmok voltak jelentősek, — ezek sorába tartozott a debreceni István-gőzmalom is. A magas sikértartalmú búza és a belőle őrölt mintegy hétféle liszt külföldön is keresett cikké tette a magyarországi malmok produktumait.

Az István malom — bár olcsó nyersanyag, megfelelő tőke és szinte korlátlan piac is a rendelkezésére állt, — az 50-es évek közepére a vezetők hozzá nem értése miatt a bukás szélére jutott. Csanak József és Várady-Szabó Lajos 5 évre vállalta el az igazgatást, fizetés nélkül, a tiszta jövedelem 25%-a ellenében, amivel saját üzleti hitelüket is kockára tették. Néhány év alatt szinte újjáteremtették a vállalkozást, visszaszerezve a hitelét vesztett részvénytársaságba vetett bizalmat. Várady-Szabó Lajos nagyobb anyagi erejével és megfontolt egyéniségével az ellenőrzést, Csanak József a maga dinamikusabb, rugalm-

masabb lényével a kereskedelmi igazgatást vállalta el. Bécsből hívott a malomba könyvelőt, akit utóbb saját üzletébe is bevett társnak, s vele együtt mindenképp a nemzetközi piacra irányította a figyelmét. A malom az 1862-es londoni világkiállításon összes termékeivel részt vett, mégpedig Csanak József ötlete nyomán — leveleiből is látható, hogy a kiállítás külső képe, a kiállított áruk elhelyezése is élénken foglalkoztatta, — debreceni mesterek által külön e célra készített szekrényekben helyezte el őket. Az eredmény — bár erről a levelekben egy szó sem olvasható, hiszen nyilvánvalóan mindenki tudott róla, — két aranyérem lett, s a malom már ott, Londonban nagyobb megrendelést kapott. A liverpooli ügynökség ettől fogva mintegy fél évszázadon át jelentékeny üzletet biztosított számára, ugyanakkor kiépültek a svájci, németországi, ausztriai, sőt a tengerentúli, argentinai kapcsolatok is: megnyílt előtte a nemzetközi piac.

A londoni világkiállítás a kor egyik nagy eseménye volt. Az első világkiállítást, melyet ugyancsak Londonban, magánvállalkozásként rendeztek 1851-ben, Albert herceg, Viktória királynő férje kezdeményezte és mozgatta. A maga idejében óriási reményeket keltett, legvérmesebb hívei a béke új korszakát, az emberiség testvéri összefogását, a szabadság, egyenlőség és testvériség megvalósulását, új aranykor kezdetét remélték tőle. A minden korábbinál nagyobb nyilvánosság valóban új lendületet adott az ipar fejlődésének, s következésképpen a kereskedelemnek is. A kiállítás fényét emelte a Hyde Parkban felépült, vasból és üvegből készült "kristálypalota", amelyet a kiállítás után lebontottak s Londontól nem messze, Sydenhamban állítottak fel újra.

A második kiállításra Párizsban került sor, a harmadik színhelye 1862-ben ismét London lett. Az első kiállítás (11–12. kép) tiszta nyereségéből megvett, s a pesti Nemzeti Múzeum telkének nyolcszorosát kitevő területen kupolás csarnokot emeltek Fowke tervei szerint. Az 1851-es kiállítás 6 millió látogatójával szemben ezuttal 11 millióra számítottak, ezért az új épület tervezésénél — amelyet állandónak szántak, s amely a 2. világháborúban pusztult el, — a méret volt a legfontosabb szempont, nem a technikai bravúr, így a vas és az üveg mellett márványborítású téglafalak alkották az épületet, amelyek a világ legnagyobb kupoláját hordozták. Voltak, akik gyönyörűnek találták a palotát, másoknak nem tetszett, dr. Tóké, a Vasárnapi Újság cikkírója pl. a lap május 4-iki számában a következőképpen vélekedett róla: "Mi tűrés-tagadás benne, bizony esetlen jószág ez az úgynevezett palota. Egy kővé meredt, valóságos angol nyárspolgár."

A megnyitó fényes külsőségek között zajlott le. Jelen volt Cambridge hercege és Palmerston miniszterelnök. Viktória királynő nem vett részt az ünnepségen, mivel férje, Albert herceg néhány hónappal azelőtt meghalt (ezért szó volt róla, hogy egy évvel elhalasztják az egész kiállítást), a canterbury érsek imát mondott, elhangzott Tennyson ez alkalomra írt ódája, felcsendült Meyerbeer és Auber zenéje — Verdi is küldött egy dalt, de nem fogadták el. A megnyitón azok vehettek részt, akik az egész időnyire szóló, 5 font 5 schillingbe kerülő belépőjegyet megvásárolták. (A belépőjegy képe Pekár Zsuzsa — Pénzes István: Pekár

Imre c. műve — Műszaki nagyjaink 6. köt. Bp. 1986. — 522. lapján látható.) Hogy elkerüljék a tolongást, az egy alkalomra szóló jegy ára az első időben 1 font volt, ezt utóbb 10, majd 5 schillingre szállították le. Később pedig szombatónként 5, hétköznap 2 schilling 6 pennyt kellett alkalmanként fizetni. Ez lehetett a fő oka annak, hogy Csanak József és két társa, Várady-Szabó Kálmán, sógorának legidősebb fia és egykori főnöke, Nagy József csak később, augusztus folyamán utazott Londonba. Várady-Szabó Lajos már valamivel korábban megjárta a kiállítást.

Persze nem ők voltak az egyedüli magyarok, akik a világkiállítást felkeresték. A lapok már 1862 tavaszán hírdetéseket közöltek Bécs-München-Stuttgart-Párizs útvonalon Londonba, onnan pedig Belgiumon és Északnémetországon át haza teendő társasutazásról, de aligha jelentkezhettek rá sokan, mert az eredetileg 300 forintos utazás árát néhány héttel később már 150 forintra leszállították. Az érdektelenség fő oka nyilván elsősorban a pénztelenség volt. Pedig nemcsak Csanak József írja már útja elején, első levelében, milyen fontos lenne, hogy mindenki utazzék és megismerje a világot. Balázs Sándor, Az Ország Tükré 1862. július 1-i számában megjelent "Az 1862-iki londoni általános világkiállítás" című cikksorozatában hasonlóképpen vélekedik: "Vajha mentül több hazánkfia használná fel az alkalmat a Londonba utazásra s általában az utazásra. Ez most aránylag csekély idő és pénzbe kerül, s az utazás tapasztalataira talán semmi más népnek annyira szüksége nincs, mint a magyarnak. Hogy miért? megérzendi és megtudandja ott, hol a művelt népek nagyságát, tevékenységét és gyakorlati életnézetét lesz alkalma bámulnia. Az ilyen keserű igazságokat legjobb, ha maga mondja meg az ember magának. Ekkor csak önmagára haragszik meg, s vajha minden magyar ember megharagudnék."

Rónay Jácint, a szabadságharc tábori papja londoni emigránsként írt naplójában többször is említi a látogatására érkezett magyar vendégek csoportjait. A világkiállítás jó alkalom lehetett az angliai emigrációval való találkozásra. Csanak Józsefekről is tudjuk, hogy a levelekben említett, akkor megismert személyiségeken kívül, mint Juhász József ezredes és Szerelmey Miklós, felkeresték emigrációban élő ismerőseiket, pl. Kmetty György tábornoknál voltak ebéden, akinek testvére, Kmetty Pál debreceni tisztiorvos Csanak József barátja volt.

Sokáig nem dőlt el, résztvegyen-e Magyarország egyáltalán a kiállításon. Akadtak, akik sérelmesnek érezték, hogy az ország Ausztriával együtt szerepeljen, végül mégis pozitív döntés született s az osztrák birodalmi rendezőbizottságban Waldstein János és Széchenyi Ödön képviselte Magyarországot. A Times véleménye szerint: "Magyarország eleinte egészen távol akart maradni a kiállítástól, de végre belátta, hogy ez aléltságról tanúskodnék, s hogy méltóbb minden akadályokkal és nehézségekkel megküzdeni, s a mennyire lehetséges, azokat legyőzni. Köszönet a résztvevők kitartásának, az épületben mégis van magyar osztály és megérdemli a figyelmet, melyben a közönség részesíti" — ahogy a cikket az Ország Tükré 1862. július 1-i száma idézi.

A kiállítás anyagát országok szerint, azon belül pedig 4 szekció és 35 osztály rendjében mutatták be. Az első szekcióba tartoztak az érc, kémiai anyagok, étel-ital alapanyagok, az iparban felhasznált állati és növényi anyagok. A második a gépek szekciója volt, ezen belül a közlekedés, az ipar, a mezőgazdaság, a kertészet, az építészet, a katonai és hajózási gépek, valamint a tudományban használt gépek, a fotográfia és az órásmesterség, hangszerek és sebészeti eszközök alkottak külön osztályokat. A harmadik szekció a pamutból, gyapjúból, bőrből, papírból, fémből és kerámiából készült tárgyakat, tanszereket, bútorokat, s végül a negyedik szekció az építészet, a festészet, a grafika és a szobrászat alkotásait mutatta be.

A magyar kiállítás általában sikert aratott. A már idézett Balázs Sándor szerint "komoly egyszerűség és méltóság" jellemezte, "mint az egy gyászoló nemzethez illik." Többen kifogásolták ugyan, — s nemcsak magyarok — hogy Ausztria a birodalom többi országának aránytalanul csekély teret engedett: "A legkisebb állomocskák nevei és címei is ott pompáznak, csupán csak Hungáriát és a kettős keresztet keresték hasztalanul Isten tudja miért könnybe lábadt szemek... Végül azonban mégis csak feltalálták a kedves színeket [...] melyek [...] fennhangon hirdetik, hogy az árnyak dacára Magyarország van!"

Hasonlóképpen vélekedett a Times is: "Három nagy zászló, veres, fehér és zöld a látogató figyelmét két kis mellékosztályra irányozza, melyek bejáratánál Magyarország címere az útmutató. Roppant aránytalanság!"

A magyar művészetet számos művész: Székely Bertalan, Than Mór, Molnár József, Orlai Petrics Soma, Ligeti Antal, Markó Károly, Lotz Károly, Vandrák Károly és Brodszky Sándor, a szobrászatot egyedül Dunajszky László, az építészetet pedig a készülő akadémiai palota Henszlmann, Gerster és Frey által készített tervei képviselték. Jankó Vince 76 színes fotográfián mutatta be az ország különböző vidékeinek népviseletét (a fotográfia — új iparág lévén — hangsúlyozottan kiemelt helyet kapott a kiállításon). A magyar ipart órák, fegyverek, ékszerek, ruhák, bundák, kalapok, zongorák és a herendi porcelán képviselte, az ország azonban főleg nyerstermékeivel, boraival, dohányával és lisztjével keltett feltűnést. Csanak József hazatérése után az István gőzmalomban a választmány előtt tartott beszámolójában is kitért arra a tapasztalatára, hogy a greenwichi katonai menhely lakói számára ugyanabból a lisztből sütnek, mint bárki másnak, vagyis hogy Angliában nem ismernek sokféle lisztet. Nem csoda hát, hogy más kiállítók mellett a debreceni István-malom nem is egy, de két arányérmet kapott: a III. szekció A. alosztályában "jeles lisztjéért", a B. alosztályban pedig "árpadaráért", ahogy a Pesti Naplóban július 19-én a jutalmazottakról szóló hivatalos közleményben olvasható. A díjkiosztás július 11-én volt, s bár magukat az érmeiket csak a kiállítás végén adták át, a kitüntetés tényét a díjazott áruk fölé azonnal kiírták.

Az érem (14. kép) meglehetősen zsúfolt kompozíció volt, egyik oldalán Britannia alakja előtt fekvő oroszlán, két térdelő nőalak, kezében a mezőgazdaság és az ipar termékeivel, egy álló harmadik pedig kezét egy gépen nyugtatja.

Britannia mögött három további nőalak a festészet, a szobrászat és az építészet jelképe. Az érem hátlapján cseréig: "Londini 1862 Honoris Causa" felirattal. A díjazott nevét utólag vették az éremre.

Készült a kiállításra egy másik, kisebb érem is (13.kép), amely nem díj volt, bárki megvásárolhatta emlékkül.

A Hölgyfutárban korábban, április 13-án megjelent rövid kis hír az István-malom sikerét személyesen Csanak Józsefnek tulajdonította: "Hogy most e társulat oly virágzásnak örvend, azt főleg tisztelt hazánkfia, Csanak József úr fáradhatatlan buzgalmának köszönheti, kinek egyedül tulajdonítható, hogy e szép jelenű vállalat meg nem bukott."

Julius 31-én aztán arról is hírt adott a Hölgyfutár, hogy a két éremmel kitüntetett debreceni malom egy londoni vendéglőstől, "ki naponta 60-70.000 embernek ad enni", 100 mázsás megrendelést kapott. "Ime a kiállításoknak mindenfelé kiterjedő gyakorlati hasznossága" — vonja le a következtetést a cikkíró.

A kiállításnak igen nagy sajtóvisszhangja volt Magyarországon. Lapok egész sora közölt cikksorozatokot minden részletéről; több újság és folyóirat a Pesti Hírnökben, az emigráns 48-as belügyminiszter, Szemere Bertalan által írt terjedelmes cikkeket kivonatolta. A debreceni Hortobágyban Csanak József úti leveleinek megjelenése előtt, augusztus 22 és szeptember 12 között napvilágot láttak Csatári Ottó (Teleghi Kovács László ügyvéd, lapszerkesztő) tudósításai is. A kiállításról szóló rövid hírekkel pedig lépten-nyomon találkozunk a sajtóban.

A magyarok angliai fogadtatására a politikai szimpátia erősen rányomta a bélyegét. Az újságok híreiben, beszámolóiban helyet kaptak olyan londoni, de nem közvetlenül a kiállításokkal kapcsolatos tudósítások is, amelyek Ausztria népszerűtlenségéről és a magyarok iránti rokonszenvről tanúskodnak. Ilyen volt pl. a 41. sz. jegyzetben leírt eset, Sutherland hercegné Szózat-szavalata.

Az István-gőzmalom számára a londoni világkiállítás nem csak az anyagi fellendülést hozta meg, hanem sikerei nyomán a közügyek iránti felelősségérzetét is megerősítette. Amikor hazatérése után, az öt évre vállalt igazgatóság leteltével Csanak József visszavonult a malom ügyeinek irányításától, az új vezetőség 1864. május 24-én kelt, neki készített emlékiratában a következőket írta: "... tanusítani kívánjuk, hogy Csanak József úr egyéni készsége s önfeláldozásának, üzleti jártassága, ernyedetlen szorgalma, erélyes kitartása, s utánlátásának és fáradhatatlan tevékenységének tulajdonítható kizárólag, hogy nemcsak a társulat ügyeit a végelbukástól megmenteni sikerült, de a társulat üzletei vezetésébe kellő szakavatottsággal célirányos rendszert, odaillő kezelést és eredményes kereskedelmi szervezetet alkalmazván — ezáltal a társulat ügyvitelét s üzletforgalmát oly kedvező állapotba segítte s emelte föl, hogy míg a részvények után a lehető legkedvezőbb osztalék volt kiadható, ugyanakkor elegendő anyagi eszközöket szolgáltatott a társulatnak avégett, hogy számos emberbaráti köz- és jótékony célokra jelentékeny összegeket ajándékozhatott..."

De nemcsak a malom számára jelentett sokat a siker: Csanak József további életére is fontos felismeréseket eredményezett a londoni utazás, megerősítette korábban is tapasztalható közéleti érdeklődését és felelősségérzetét. Úti leveleinek nyomtatott szövegébe fel nem vett feljegyzései szerint: "Legnagyobb tapasztalatom, mit tettem az, hogy szegény vagyok. Nincs módomban csak egyet is létesíteni azon ezer és ezer féle közül, ami embert és nemzetet nagygyá és dicsővé tesz. S ami még nagyobb: szegény egész országunk, alig van valamije, kivéve a mindennapi betevő falatot." Mindezt azonban nemcsak a külső körülményeket okolja: "Ha hazámra gondolok, el kell szomorodnom, mily elhagyatott ott minden. Jóformán csak gázolunk mindenben, ami utunkba esik. Sok emberélet folyt le hiába, nagyon sokat keveset tesznek azért is, amiért a pénz felveszik. Kénytelenség a rugója legtöbb dolgainknak, nem egyszerűen, azért nem is igen van látszatja."

Hazatérése után kezdődött az a csaknem két évtizedes periódus, amikor a legaktívabban vett részt a közéletben és a legtöbbet tett városáért is. Amikor az István gőzmalom igazgatásának öt esztendeje lejárt, Csanak József és Várady-Szabó Lajos még fél évig megmaradt a posztján, amíg az új vezetés beletanult a munkába. Az erre az időre járó 14.000 forintot teljes egészében az Emlékkert Társulatnak adták, s így vált lehetségessé a társulat céljainak a megvalósítása.

Az Emlékkert Társulat létrehozásával Csanak József hasonló gondolkodású társaival együtt három, számára különösen fontos célt kívánt együttesen megvalósítani: a város sivár, homokos tereinek — elsőként a Nagytemplom és a Kollégium közötti térségnek és a mai Kálvin-térnek — ápolat, gondozott parkká alakítását, egyszersmind pedig bennük szobrok felállítását, amelyek részint a múlt emlékezetre méltó eseményeit illetve alakjait állították a város lakóinak szeme elé, részint mint képzőművészeti alkotások egy Debrecenben különösen hiányzó kultúra első hírnökei lettek.

Az Emlékkert Társulat ügyeiről az úti levelekben gyakran esik szó, — pl. Münchenben és Stuttgartban ezért keresi fel a vaskerítések gyártóit és ezért látogatja meg a müncheni öntödét is.

Az első tervezett szobor, Marsalkó János alkotása, a szabadságharc egyik utolsó csatájának, az 1849 augusztus 2-iki debreceni ütközetnek emléket állító sebzett oroszlán (5. kép) "az orosz seregek által itt vívott csata évfordulója napján, az elesett hősök és eltiport eszmék feltámadása jelképekül" szolgált, míg a második, Izsó Miklós Csokonaija (6. kép) mindmáig egyik legszebb köztéri szobrunk, "a Debrecenben született, élt és kiszenvedett Csokonai Vitéz Mihály népköltőnek emel engesztelésül emléksobrot" — írja Csanak József a Magyar Tudományos Akadémiának 1868 májusában, leveléhez három fényképfelvételt mellékelve a szoborról, "egy ifjú hazai művész" kiváló alkotásáról.

A továbbiakban figyelmét először a hozzá legközelebb álló kereskedősegek szociális és kulturális helyzetére irányította. Egyik létrehozója volt a debreceni kereskedő ifjak "kórodájának", előmozdítója a tanoncok vasárnapi iskoláztatásának és önképző egyesületük létrehozásának, amelynek évekig elnöke volt, leszerelve tekintélyével a főnökök ellenkezését, akik azt nehezményezték, hogy az

alapszabályok értelmében nem volt beleszólásuk az egyesület ügyeibe. Száz arany alapítványt tett a polgári iskola, a kereskedelmi és ipari pályára készülő ifjúság praktikus célú oktatási intézménye javára, s utóbb az István malom vezetősége is 10.000 forintos, e célra tett alapítványával örököltette meg Csanak József és Várady-Szabó Lajos igazgatásának emlékét.

Csanak József felfogása szerint azonban nem elég az, ha a kereskedő ifjak pusztán szakismeretekkel rendelkeznek. Egy 1868-as beszédében ezeket monddta: "Amint bármely állású férfiónak kívánatos, hogy a kereskedői szellemből legyen benne, úgy a kereskedői pályán levőnek is főkölléke, hogy ne legyen fél-szeg, egyoldalú, hanem bírjon érzékkel más míveletek, más tudományok, a haza ügye, a szép, jó és nemes iránt is, és bírjon a társadalomban megkíván-tató egyéni jó tulajdonokkal, mert ezek nélkül — ha szaktudománya egetérő is — annak sem maga sem más hasznát nem veheti." Hogy maga is elősegítette alá-rendeltjei művelődését, példázza egyik segédjének fennmaradt levele, amelyben egy főnökétől ajándékba kapott német verskötetéről ír.

Szíven viselte azonban ezeket túl a város általános kulturális fejlődését is: a 60-as években a debreceni színház nagy nehézségekkel küzdött s arról volt szó, hogy a társulat elhagyja a várost. A színi bizottság — amelynek Csanak József egyik vezetője, később elnöke is volt, — nemcsak helyet biztosított az előadások számára, de Csanak József és egy kereskedőtársa, Farkas Ferenc elvállalta a színház havi 500 forintos deficitjének a fizetését is, s a társulat a bizottság működése nyomán hamarosan beköltözhetett a Szkalniczky Antal-tervez-te új színházépületbe, amelyben Csanak József hosszú időn át két teljes sort bérelt népes családja és alkalmazottai számára.

Hasonlóképpen támogatta a zenede és dalárda létrehozását. Úti levelei ta-nusítják, milyen élményt jelentett számára a zenehallgatás. Az aktív muzsiká-lás örömet gyermekeinek és más debreceni gyermekeknek is meg akarta sze-rezni. Amikor Farkas Ferenc kereskedő és Vecsey Imre építőmester 1861-ben 500-500 forintot ajánlott fel a zenede létesítésére, Csanak József — arra hi-vatkozva, hogy neki kétannyi gyermeke van, mint az előtte szólóknak — 1000 forintot adott. Valóban valamennyi gyermeke hegedült vagy zongorázott, né-melyik mindkét hangszeren játszott. Később azzal is támogatta a város zenei életét, hogy előlegezte az 1868-as dalosverseny költségeit, majd vállalta a több mint 3000 forintos deficit kifizetését is.

Bár adományai elsősorban Debrecen fejlődését szolgálták, nem szorítko-ztak csak erre a városra. Még 1860-ban 500 forintot adott az Akadémia palotá-jának felépítésére. Ismeretes, hogy ez az épület az önkényuralom végén, mint a hazafias erők egyik első nagy megnyilvánulása — az egész nemzet összefogá-sából született meg. A velük egy gyűjtőíven szereplők névsora tanusítja, hogy a két nagy családú debreceni kereskedő (Várady-Szabó Lajos ugyancsak 500 fo-rintot adományozott) a pécsi és székesfehérvári püspökökkel, a kalocsai főkap-talan-nal azonos összeggel járult hozzá a palota felépítéséhez, megelőzve sok náluk rangosabb, történelmi név viselőjét.

Feljegyzések és újsághírek tanúsága szerint a legkülönbözőbb célokra adott különböző összegeket, mindarra, ami, mint úti leveleiben olvasható "léleknek és testnek szükséges." Szülőfalujának, Derecskének pl. kútfurásra 1800 forintot, iskolájának 1000-et, orgonára 100-at. Debrecenben a polgári kórháznak és a gyermekmenhelynek 600 illetve 500 forintot, vidéki színészek nyugdíjára 100-at, a pesti Képzőművészeti Társulatnak 200-at, a Magyar Írók Segélyegyletének 400-at, a Kisfaludy-Társaságnak és a Budai Népszínháznak 100-100-at, a honvéd menháznak és az állatkertnek 200-200 forintot, de adott templomokra, főiskolákra és színházakra, tűz- és árvízkárosultaknak, török menekülteknek, hadbavonultak hozzátartozóinak is. Adományainak összegét Balogh István mintegy 30,000 forintra becsüli.

Ha tehette nemcsak intézményeken, hanem más rászorultakon is segített. 1863-ban pl. kiváltott egy perzsa cirkuszostól egy arab rabszolga fiút, akivel a gazdája rosszul bánt.

Pénzadományai mellett személyesen is bekapcsolódott egyesületek, társaságok tevékenységébe, presbiterként egyháza életébe is. Elnöke, választmányi tagja, tiszteletbeli tagja lett számos debreceni, de más intézménynek is, így a budapesti Corvina társulatnak is. Baráti köre, ismeretségei is túlnőttek a város keretein. Otthonában vendégül látja Vámbéry Ármint, Beöthy Zsigmondot, Ábrányi Emilt, Izsó Miklóst, Szkalniczky Antalt, — aki utóbb a Piac utca — Arany János utca sarkán álló házát is tervezte, — majd Jókai Mórt és feleségét, akihez nemcsak a irodalom tisztelete vonzotta, hanem a kertészkedés közös szenvedélye is. A Jókai által oltott —vagy metszett? — fa a nagyerdei villa kertjében sokáig őrizte az író látogatásának az emlékét. Ugyanakkor Csanak József 800 kötetes könyvgyűjteménye is bekerült György Aladárnak a magyarországi könyvtárakat regisztráló munkájába.

A londoni úti levelek arról tanúskodnak, hogy a debreceni arany embernek az is sikerült, aminek kudarca Timár Mihály számára minden külső sikert, anyagi eredményt, tekintélyt hiábavalóvá és üressé tett: a házassága. Bár a levelek publikálásakor láthatóan törekedett kihagyni a családjára vonatkozó személyes utalásokat, mégis maradt bennük annyi, hogy nyilvánvalóvá tegye: felesége érzésben és gondolkodásban is igazi társa volt. Bensőséges kapcsolatra, igazi meghittségre vall, amikor humorral, enyhe önjóniával elmeséli, hogyan ült bele a frankfurti császári trónszékbe, vagy hogyan futkosott a tengerparton mezítláb csigákat gyűjtögetve. De fontosabb dolgoknál is láthatóan bizonyos benne, hogy feleségét nemcsak érdekli mindaz, amit ő átél, hanem el is várja férjétől, hogy a részletekbe is beavassa. Akár az üzleti élet, az ipar, a kereskedelem, a közállapotok, a politika dolgai kerülnek szóba, akár művészi élmények, természeti szépségek vagy a zene-keltette érzelmi megrendülés: mindenről gátlás nélkül beszámolhatott neki. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy Várady-Szabó Eszter megértette a Victor Hugo regényére utaló rejtett célzást a Notre Dame tornyában tett látogatás alkalmából, — mindketten olvastak németül és franciául s a könyv 1858 óta magyarul is megjelent már Szalkay Gergely fordításában, — de nem csengett előtte idegenül Voltaire, Rousseau

vagy Robespierre neve sem. Az eredeti levelekből bizonyára nem hiányzott az otthonmaradt asszony körül zsibongó nyolc gyermek említése, (akik, tudjuk, tulipánhagymát, virágmagvakat is kaptak ajándékba hazatért apjuktól) ezt azonban — érthető módon — kihagyta a szerző, amikor sajtó alá adta feljegyzéseit.

Az úti levelekben elsősorban az ötlük a szemünkbe, hogy bennük írójuk, a felvilágosodás- és reformkori utazók utódként elsősorban a hazai állapotokat veti össze a látottakkal, s élményeit főként abból a szempontból regisztrálja, mit, hogyan lehetne belőlük az otthoni állapotok megváltoztatására, javítására fordítani. "A londoni ködön át csak hazánk szomorú képét látom" — írja, más alkalommal pedig: "Nem az foglalja el itt az embert leghathatósabb, ami itt van, hanem hozzá hasonlítva, amink nincs, és amink van is, hogy milyen." Szemléletes képpel érzékelteti a különbséget: a rotterdami kikötő árbócai "a tenger Hortobágy" gémeskútjait juttatják az eszébe, de mit jelképez az egyik és mit a másik! Összeveti a hazai állapottal a látott politikai és társadalmi intézményeket, az érintkezés demokratikusabb formáit, a katonaságot, a közösségi élet színhelyei: a vendéglők, fogadók, közkertek, parkok színvonalát és megbecsültségét; a művelődési intézmények, múzeumok állapotát, a művészek helyét a társadalomban; a múlt értékeinek megbecsülését, akár művészi értékű alkotások, akár csak a tisztas elődök életének színterét jelentik. Anglia sok tekintetben túlságosan is más, mint Magyarország, szinte jól esik az elmaradottabb franciaországi állapotokat látni s arra gondolni, hogy "Magyarország is lehet még olyan, mint Franciaország". A megoldást otthon az intenzívebb, szervezettebb munkában látja, mert attól tart, ha nem csökken Magyarország elmaradottsága a fejlett országokhoz képest, kialakuló kapcsolataink révén is csak az ő napszámosaikká válunk. De nemcsak a praktikumhoz van érzéke: "Párizsban több a szépség és több a művészet, mint Londonban, ellenben Londonban nagyobb kereskedelem és iparban; — ha kérdezed, hogy nekem melyik tetszik jobban? azt felelem, hogy mindenik." S a Londonból magával hozott, fekvő nőalakot ábrázoló, finom pasztelszínű Wedgwood-óra arról tanuszkodott, hogy jó szemmel, biztos ízléssel választotta ki az otthonába szánt tárgyakat is.

De bármennyi szépet és jót látott, s bármennyire bosszankodott útitársai felületes és véleménye szerint kényelmességből eredő megállapítása miatt, hogy nem szeretnének Londonban élni, s nem ilyennek képzeltek el Angliát, maga is sok olyat észrevett, ami nem tetszett neki: elsősorban az angolok önző külpolitikája, ellenfelek iránti kegyetlensége, India kiszípolozása volt az, ami ellenérzést váltott ki belőle. A kötéltáncosok és gyermek-akrobaták láttán helyteleníti az értelmetlen teljesítményeket, noha belátja, hogy "íly roppant népesség mindent felvesz." Az apróbb becsapásokat, számára idegenszerű szokásokat tréfásan foglalja össze: "nem bánom, hogy kint vagyok az országból, hol a húst véresen eszik", ugyanakkor, bár sok mindent nem sikerül megszeretnie, mégis felvetődik benne a kérdés: "vajjon nem az övéik jobbak a mi szokásainknál?"

Az 1848 eszméihez való hűség jele az az eset, amikor még egyszer vissza-

megy a kiállításra, hogy lássa Kossuth és Batthyány Lajos szobrát, s a levelekben említett magyar nevek szinte mind az emigráció jeles alakjai: Szerelmey Miklós (10. kép) a szabadságharc pénznyomdájának a vezetője, Puky Miklós pedig kormánybiztos, Teleki László legközelebbi barátja és bizalmasa, aki a genfi emigrációban lett nyomdásszá, Horváth Mihály műveinek kiadójává. Bár Csanak József láthatóan együttérez a honvágygal küzdő emigránsokkal, elsősorban azok nyerik el a tiszteletét, akik bármily szerény tevékenységükkel becsületet szereztek maguknak, a "cicerói" retorikus hang némi viszolygást kelt benne.

A hazai állapotok javításának vágya központi helyet foglal ugyan el Csanak József leveleiben, az utazás mégis ennél többet, általánosabb élményt is jelentett számára: a világ megismerését, sokféleségének megtapasztalását: "... sok kedvén tölt ember nagyon sokat fel se veszen, [...] még a világrendszeren sem csodálkozott soha, nem talál rajta semmi nevezetést" — írja, s mint vissza-visszatérő megállapításaiból kiderül, a természet és az ember műveinek összhangba hozásától reméli az emberhez méltó élet megteremtését a földön. "Csak az emberi ész és akarattal egyesült természet az, mely egy vidéket valóban kiéssé alakíthat" — s azokat becsüli, akik "nem hagyták az időt tétlenségben elrepülni, hanem gondoskodtak mindenről, mi léleknek és testnek szükséges."

Az utazást azért is fontosnak érzi, mert meglátja az ember, mennyi minden van, aminek nagyobb az értéke annál, mint amit otthon értékesnek tartanak. Később is sort kerített az utazásra: több bécsi út mellett legalább még egy nagyobb utazást tett, amikor egy gräfenbergi fürdőzés alkalmából 1864-ben bejárja Breslaut, Berlint, Hamburgot, Lipcsét, Drezdát, majd Prágán át tér haza.

Csanak József erős logikával rendelkező, analitikus elme volt: "látni, a látottak felett gondolkodni, s a gondolatokat leírni" volt úti programja, ugyanakkor gazdag érzelmvilág, képzelőerő is jellemezte. Írásának legérdekesebb passzusai a hazától eltérő viszonyok, intézmények leírásai és a hozzájuk fűzött gondolatok; a legszebbek viszont a természet és a művészet-okozta megrendülését rögzítik: a freiburgi félhomályos templomban hallgatott orgonazene, a tenger megpillantása, a napfelkelte a Rigin vagy a rajnai vízesés leírása a kor bármely hivatásos írójának becsületére válnék.

A pályafutásáról elmondottakból úgy tűnhetik, hogy élete sikerek megszakításlan sora, felhőtlen boldogság volt. Ez persze róla sem mondható el. Érték anyagi veszteségek, fennmaradt leveleiből tudjuk, hogy olykor "megkoppasztották", ez azonban inkább csak bosszúságot okozott neki, semmint komoly megrázkódtatást vagy számottevő veszteséget. Fájdalmasabb volt az, hogy bár a hazatérését követő tíz esztendőben még négy gyermeke született, az 1862-ben még teljes gyermekseregéből a következő tíz esztendőben négy leányát — Veronkát, Idát, Esztert és Erzsébetet, később pedig feleségét is — el kellett temetnie. Érték méltánytalanságok, mellőzések a városáért való munkálkodás során is. Hogy pontosan mi volt ez, nem tudhatni; mindenesetre tény, hogy egyik leg-

főbb szívügye, a Csokonai-szobor leleplezésének ünnepéről nemcsak az alkotó művész, Izsó Miklós, de a szobor ügyének legfőbb mozgatója, Csanak József is távol maradt, s ezidőben azt tervezte, hogy debreceni vagyonát felszámolva Pestre költözik. Erre végül is nem került sor, s ha nem is kényszerült olyan radikális választásra külső siker és családi boldogság között, mint Tímár Mihály, valamelyest mégis az ő útját követte: üzletét átadta előbb társának félhaszonra, majd felcseperedett legidősebb fiát állította a maga helyére. Egyre kisebb részt vállalt a közügyekből, mindinkább visszavonult családi körébe és kedves virágai, gyümölcsfái és szőlőőkéi közé. A siker most sem hagyta el: homoki boraival, gyümölcseivel — ha nem is Londonban, de itthon, Magyarországon — többször nyert aranyérmet, oklevelet, s azok az unokái, akik még ismerhették, melegszívű, gyöngéd nagyapaként őrizték meg alakját emlékeztükben. A század utolsó évében, 1900 májusában halt meg nyolcvanadik esztendejét betöltve.

KÉPEK

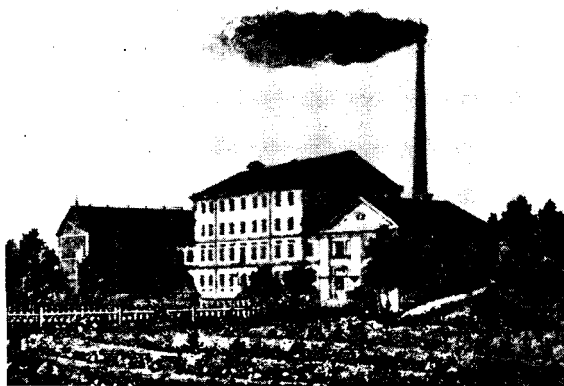
1. A levélíró, Csanak József
(Orlai Petrics Soma festménye, 1852.
1944-ben elpusztult, vagy lappang)

2. A címzett, Várady-Szabó Eszter
(Orlai Petrics Soma festménye, 1852.
1944-ben elpusztult, vagy lappang)

3. Csanak József nagyerdei villája és kertje.
Az előtérben Csanak Veronka és János.
Szakál Albert festménye, 1863.
F.Viszokay Márta tulajdona. Bp.

4. A debreceni István-malom az 1860-as években.
Huzelláné Csanak Éva tulajdona.

5. Az Emlékkert a debreceni csata emlékművével. Dörre Tiýadar rajza.
Magyar Nemzeti Múzeum, Tört. Képcsarnok.

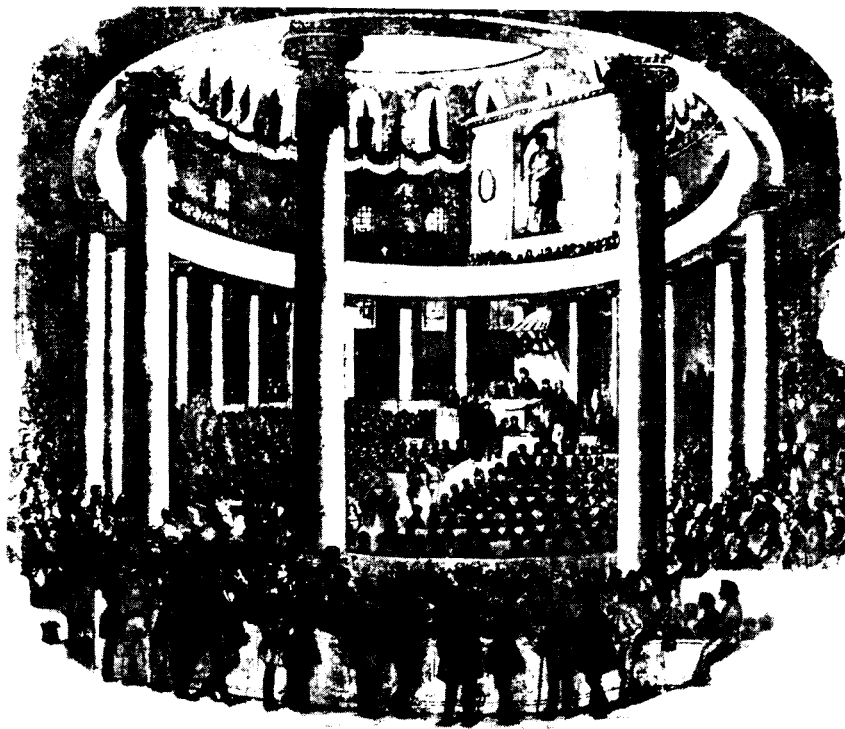
6. Az Emlékkert Izsó Miklós Csokonai-szobrával. Dörre Tivadar rajza.
Magyar Nemzeti Múzeum, Tört. Képcsarnok.

7. A debreceni Kistemplom.
Huzelláné Csanak Éva tulajdona.

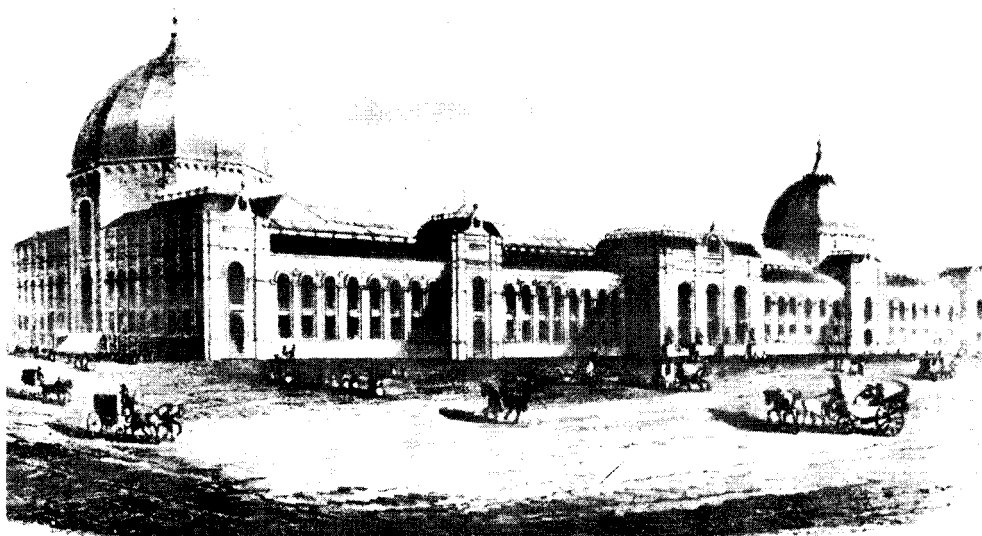
8. A hajdúhadházi kerített templom.
Vasárnapi Újság, 1858.

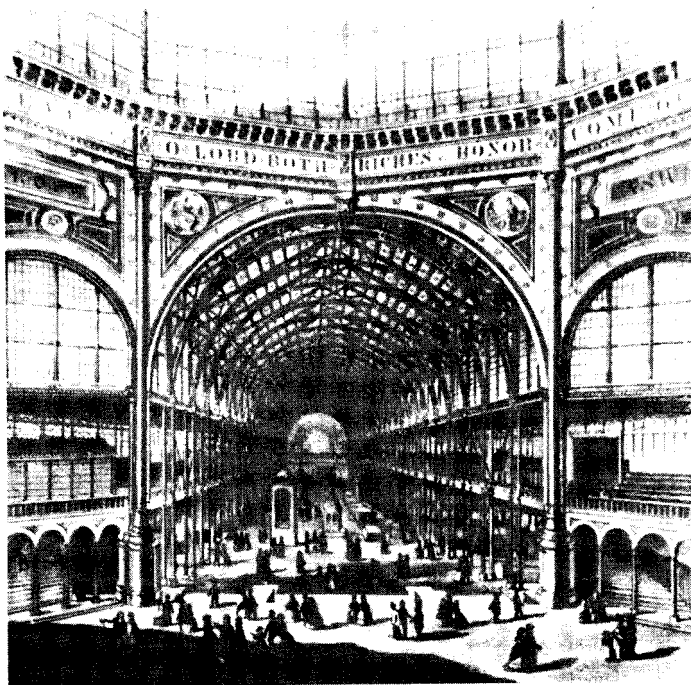
9. A frankfurti előparlament ülése 1848-ban a Szent Pál templomban.
Mulattató Képes Újság, 1848.

10. Szerelmey Miklós.
Az Ország Tükre, 1862.

11. A londoni kiállítási palota.
Az Ország Tükre, 1862.

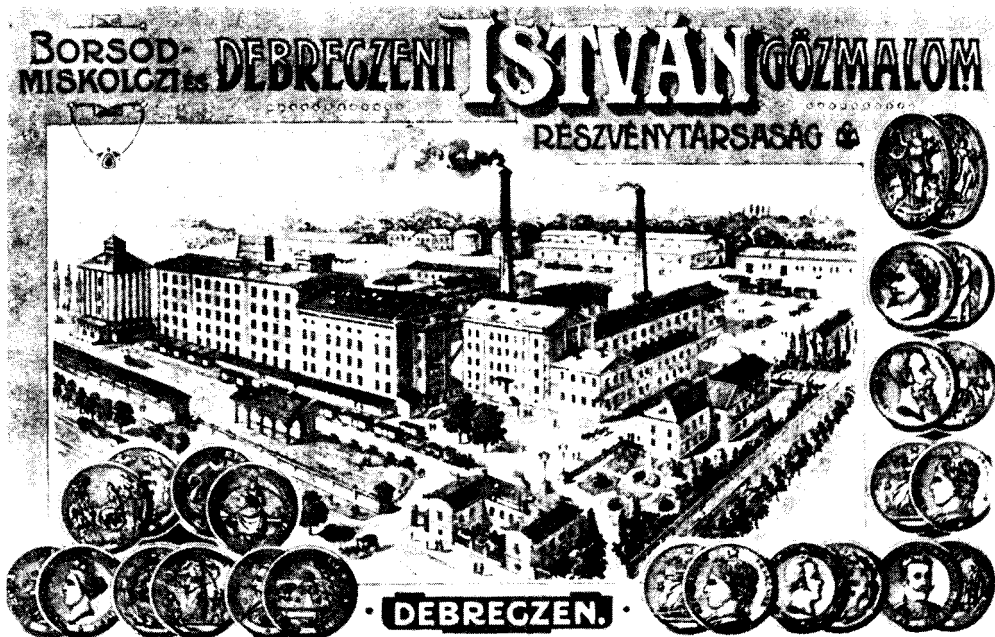
12. A londoni kiállítási palota belső képe.
Az Ország Tükre, 1862. U.o.

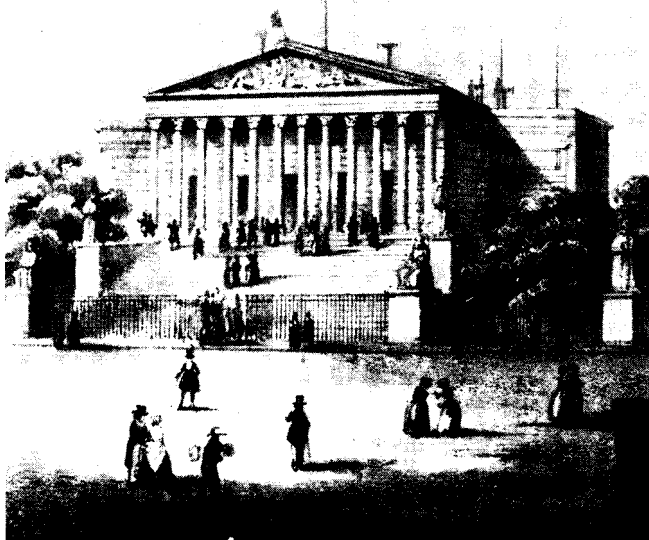
13. A világiállításon megvásárolható emlékérem.
Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára.

14. A világiállítás aranyérmének rajza.
Arenstein, Joseph: Österreichischer Bericht über die Internationale Ausstellung in London. Wien, 1863.

15. A debreceni István-malom a 20. század elején.
Balra lent a londoni világkiállítás aranyérme. Debrecen, Déri Múzeum.

16. A párizsi Palais Bourbon.
Magyar Nemzeti Múzeum, Tört. Képcsarnok.

17. A párizsi Pantheon.
Magyar Nemzeti Múzeum, Tört. Képcsarnok.

TARTALOM

Úti levelek	3
Jegyzetek	35
A debreceni "arany ember"	49
Képek	63

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei
(Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae)

1. *Haraszthy Gyula*: A 130 éves Akadémiai Könyvtár. Bp. 1956. 23 p.
2. *Berlász Jenő – Sz[akmáryné] Németh Mária*: Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene. Bp. 1956. 30 p.
3. *Csapodi Csaba*: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. A pannonhalmi könyvtár a XI. században. Bp. 1957. 13 p.
4. *Berlász Jenő*: Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása. Bp. 1957. 21 p.
5. *Haraszthy Gyula*: Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszzerű kérdései. Bp. 1958. 16 p.
6. *Gergely Pál*: Arany János és az Akadémia Könyvtára. Bp. 1958. 8 p.
7. *Moravek, Endre*: Die neuen ungarischen Bibliotheksnormen. Wien, 1957. 16 p.
8. *Sz[akmáryné] Németh Mária*: Az Akadémiai Könyvtár, mint a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseinek könyvtári támogatója. Bp. 1958. 14 p.
9. *Gergely Pál*: Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában. Bp. 1958. 11 p.
10. *Csapodi Csaba*: Könyvkonzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1958. 18 p.
11. *Moravek Endre*: Kiadványtípusok a katalogizálás szempontjából. Bp. 1958. 12 p.
12. *Sz[akmáryné] Németh Mária*: A központi folyóirat címjegyzék kérdései. Bp. 1959. 44 p.
13. *Csapodi, Csaba*: L'avenir des périodiques scientifiques. La Haye, 1958. [2] p.
14. *F[ülöpné] Csanak Dóra*: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig 1826–1849. Bp. 1959. 29 p.
15. *Moravek, E[ndre] – [Weger] Veger, I[mre]*: Kratkij szlovar' vengerszkih bibliograficseszkih terminov i szokascsenij. Bp. 1959. 48 p.
16. *Csapodi, Csaba*: Der geographische Begriff im Katalogsystem der Bibliothek, Wien, 1959. 11 p.
17. *Csapodi Csaba*: A proveniencia elve a könyvtárban. Bp. 1959. 14 p.
18. *Rásonyi László*: Stein Aurél és hagyatéka. Bp. 1960. 40 p. 1 t.
19. *Sáfrán Györgyi*: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 178 p. 11 t.
20. *Rózsa György*: A magyar társadalomtudományok az UNESCO kiadványaiban – Les sciences sociales hongroises dans les publications de l'UNESCO. Bp. 1960. 19 p.
21. *Gergely Pál*: Pápai Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961. 9 p.
22. *Gergely Pál*: Bartók Béla ismeretlen levelei a Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961. 15 p.
23. *Sarlóska Vince Ernő*: Bólyai János házassága a köztudatban és a dokumentumok. Bp. 1961. 14 p.
24. *Csapodi Csaba*: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Bp. 1961. 25 p.
25. *Moravek, Endre – Weger, Imre*: Abbreviaturae cyrillicae. Bp. 1961. 138 p.
26. *Rásonyi László*: A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai. Bp. 1962. 19 p.
27. *Tökés László*: Az Akadémiai Könyvtár mikrokönyv gyűjteménye és fotolaboratóriuma. Bp. 1962. 13 p.

28. *Fráter Jánosné*: „Nemzeti részvét emelte”. 100 évvel ezelőtt kezdték építeni az Akadémia palotáját. Bp. 1962. 14 p.
29. *Büky Béla*: Székely Bertalan hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1962. 24 p.
30. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 2. Instituta scientifica. Bp. 1962. VI, 278 p.
31. *Méreiné Juhász Margit*: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban. Bp. 1963. 65 p.
32. *Rózsa, [György] George*: The documentation of science organization as an emerging new branch of scientific information. Bp. 1962. 13 p.
33. *Gergely Pál – Molnár Zoltán*: Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertórium. 1840–1960. Bp. 1962. VI, 377 p.
34. *Csapodi Csaba*: Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? Bp. 1963. 18 p.
35. *Tökés László*: A mikrokártya és a kutatók. Bp. 1963. 18 p.
36. *Büky Béla – Csengeryné Nagy Zsuzsa*: Székely Bertalan illusztrációi egy tervezett Petőfi-életrajzhoz. Bp. 1963. 15 p.
37. *Gergely Pál*: Az Akadémia szerepe a Nemzeti Színház létrehozásában. Bp. 1963. 9 p.
38. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 3. Instituta paedagogica. Bp. 1963. VI, 377 p.
39. *György, [József] Josef*: Die Geothe-Sammlung Balthasar Elischers in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1963. 29 p. 12 t.
40. *Rózsa György*: Részvételünk és lehetőségek a nemzetközi társadalomtudományi dokumentációban. Bp. 1964. 17 p.
41. *Csapodi Csaba*: Beatrix királyné könyvtára. Bp. 1964. 26 p.
42. *Rózsa György*: Hagyomány és korszerűség: az Akadémiai Könyvtár távlati fejlesztéséről. Bp. 1964. 13 p.
43. *Büky Béla*: A tudományos tájékoztatás egyik feladatköre: témamegoszlási statisztikák készítése és alkalmazása. Bp. 1964. 16 p.
44. *Csapodi, Csaba*: Conservation of the Manuscript and Old Book Collections at the Library of the Hungarian Academy of Sciences: methods and results. (1949–1964). Bp. 1965. 48 p. 16 t.
45. *Fráter Jánosné*: Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből. (1865–1875). Bp. 1965. 59 p. 7 t.
46. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 1. Instituta rerum publicarum. Bp. 1965. 621 p.
47. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 7. Instituta communicationis. Bp. 1966. XXII, 355 p.
48. *Sáfrán, Györgyi*: Lettres de Romain Roland à Marianne Czeke dans la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie. Bp. 1966. 195 p. 4 t.
49. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 4. Religio. Bp. 1966. XVIII, 211 p.
50. *Rózsa [György] George*: Some considerations of the role of scientific libraries in the age of the scientific and technical revolution. – An essay and approach to the problem. Bp. 1970. 25 p.

51. *Simon Mária Anna*: A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti könyvtári hálózata. Bp. 1966. 52 p.
52. *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949. Bp. 1966. 61 p. 3 t.
53. *Csapodi Csaba*: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye. Bp. 1967. 34 p.
54. *H[aranginé] Boros Vilma*: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Bp. 1967. 57 p. 5 t.
55. *György József*: Az Akadémia Könyvtára egykori Goethe-szobája és nevesebb magyar látogatói. Bp. 1968. 25 p.
56. *Bükyné Horváth Mária*: Az Akadémiai Könyvtár kurrens külföldi periodikumai. Bp. 1968. 50 p.
57. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 6. Instituta oeconomica. Bp. 1969. XIX, 556 p.
58. *Szelei László*: A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970. 60 p.
59. *Sz[abóné] Garai Judit – Ujhelyi Gabriella*: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története. – Ocserki isztorii knigo-obmena Biblioteki Vengerszkoi Akademii Nauk sz ruszszkimi szovetszkimi bibliotekami. Bp. 1970. 46 p.
60. *Molnár Imre*: Peremlyukkártyás dokumentációs rendszerek létesítése kutatóintézeti könyvtárban. Bp. 1970. 134 p.
61. *H[aranginé] Boros Vilma*: Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866–1891. Bp. 1971. 148 p.
62. *Apor, [Éva] Eve*: The Persian manuscripts of the Vámbéry-bequest. Bp. 1971. 19 p. 1 t.
63. *Gergely Pál*: A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa. Bp. 1971. 97 p. 8 t.
64. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 8. Instituta sanitatis publicae. Instituta caritatis. Instituta varii generis. Bp. 1971. XXI, 559 p.
65. *Bükyné Horváth Mária*: Az Akadémiai Könyvtár periodikumai a tudományos kutatás szolgálatában. Bp. 1971. 232 p. 2 t.
66. *Moravek, Endre*: Index acronymorum selectorum. Pars 5. Instituta ad artes litteraturamque spectantia cum siglis periodicorum additis. Bp. 1972. XIX, 477 p.
67. *Vitályos László – Orosz László*: Ady-bibliográfia 1896–1970. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Bp. 1972. XXV, 425 p.
68. *Botka Ferenc*: Magyar szocialista irodalom oroszul 1921–1945. Bibliográfia. – Vengerszkaja szocialiszticeszkaja literatura na ruszszkom jazüke 1921–1945 gg. Bibliograficeszkij obzor. Bp. 1972. XIII, 127 p. 9 t.
69. *Szentgyörgyi Mária*: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián. 1831–1945. Bp. 1973. 170 p.
70. *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. 1854–1949. Bp. 1974. 430 p.
71. *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. I. köt. Bp. 1976. 360 p.

72. *Bendefy László*: Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. 2. köt. [Térképek.] Bp. 1976. 24 t.
73. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. A–L. Szerk. *Darabos Pál és Domsa Károlyné*. Bp. 1975. 473 p.
74. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. M–R. Szerk. *Darabos Pál és Domsa Károlyné*. Bp. 1975. 475–846 p.
75. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. S–Z. Repertórium 1840–1970. Szerk. *Darabos Pál és Domsa Károlyné*. A repertóriumot összeáll. *Pétervári Lászlóné és Sz[abóné] Garai Judit*. Bp. 1975. 847–1242 p.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei
(Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae)

Új sorozat

- 1(76). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára munkatársainak szakirodalmi munkássága 1950–1975. Bibliográfia. Összeáll. *Fekete Gézané*. Bp. 1976. 80 p.
- 2(77). Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből. [Cikkgyűjtemény.] Bp. 1976. 62 p.
- 3(78). *Bükyné Horváth Mária*: Az Akadémiai Könyvtár kurrens külföldi periodikum állománya az 1970-es években. Bp. 1977. 78 p.
- 4(79). *Vitályos László*: Ady-Léda-Csinszka. Visszaemlékezések és levelek a költő életrajzához. Bp. 1977. 164 p.
- 5(80). *Scientia et virtus. Un commentaire anonyme de la Consolation de Boèce. Introduit et publié par Sándor Durzsa*. Bp. 1978. 87 p.
- 6(81). *Rozsondai Marianne*: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések. Bp. 1978. 148 p. 75 t.
- 7(82). *Körmendy Kinga*: A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. 150 p. 17 t.
- 8(83). *Bibó István*: A rákoskeresztúri egykori Podmaniczky–Vigyázó kastély története. Bp. 1979. 84 p.
- 9(84). *Vitályos László – Orosz László*: Ady-bibliográfia 1896–1977. 2. bőv. kiad. Bp. 1980. 408 p.
- 10(85). *Rolla Margit*: A fiatal Kaffka Margit. Bp. 1980. 178 p.
- 11(86). *Szántó György Tibor*: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás története. Bp. 1983. 126 p.
- 12(87). *Rolla Margit*: Kaffka Margit. 2. köt. Út a révig . . . Bp. 1983. 226 p.
- 13(88). *Bükyné Horváth Mária*: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban (1966, 1973, 1980). Bp. 1983. 244 p.
- 14(89). *Náday Károly – Sáfrán Györgyi*: Történeti kutatások Kufsteinban. Czuczor Gergely rabsága. Bp. 1984. 213 p.
- 15(90). *Csapodi Csaba*: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Bp. 1984. 112 p.

- 16(91). *Rózsa György*: „Tudományok és művészségek szeretete...” Írások az MTA Könyvtáráról. Bp. 1986. 168 p.
- 17(92). *Taxner-Tóth Ernő*: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből. Bp. 1987. 194 p.
- 18(93). *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai. Bp. 1987. 158 p.

Az MTA Könyvtárának legújabb kiadványaiból:

Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707–1710. Kiadásra rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Bánkúti Imre.

Bp. 1985. MTAK. 372 p.

Ára: 116.– Ft

Magyarországi magánkönyvtárak. I.köt. 1533–1657. Sajtó alá rend.: Varga András.

Bp.–Szeged, 1986. MTAK–JATE. 259 p.

/Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13./

Ára: 80.– Ft

Marth Hildegard: Dutka Ákos kéziratos hagyatéka. /Ms 4183–Ms 4200/.

Bp. 1986. MTAK. 169 p. 6 t.

/MTA Könyvtára Kézirattárának Katalógusai. 17./

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. II.köt.

Bp. 1986. MTAK. 469 p. (I.köt. Bp. 1984. MTAK. 207 p.)

Ára: 126.– Ft

Rózsa György: „Tudományok és művészségek szeretete . . .” Írások az MTA Könyvtáráról.

Bp. 1986. 168 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 16(91)./

Ára: 52.– Ft

Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből.

Bp. 1987. MTAK. 194 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 17(92)./

Ára: 60.– Ft

Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai.

Bp. 1987. MTAK. 158 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 18(93)./

Ára: 49.– Ft

A kiadványok kaphatók:

MAGISZTER AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT Bp. V. Városház u. 1.

STUDIUM AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT Bp. V. Váci u. 22.

Felelős kiadó: az MTA Könyvtárának főigazgatója
Szerkesztette: Fürth Éva
Terjedelem: 7,1 (A/5) ív
Megjelenés: 1987 — Példányszám: 800
Készült az MTA Könyvtára házi sokszorosító
részlegében

30,— Ft